

ΝΙΚΗ ΚΑΛΤΣΟΓΙΑ-ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΗ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΗΓΕΣΙΕΣ (1800-1985) ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΕΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ - ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

I. Εισαγωγικά

Στις επιστήμες του ανθρώπου η μελέτη του ρόλου που διαδραμάτισαν στην εξέλιξη των κοινωνιών άτομα ή ομάδες ατόμων έχει αποτελέσει ένα ξεχωριστό τομέα των πολιτικών θεωριών, ο οποίος είναι ευρύτερα γνωστός με τον όρο ελιτιστικές θεωρίες. Πρόκειται για τις θεωρίες εκείνες οι οποίες μελετούν το φαινόμενο της ηγεσίας -των ελίτ- όπως έχει σχεδόν γενικά καθιερωθεί και στην ελληνική γλώσσα. Η μελέτη του φαινομένου αυτού βρίσκει τις πρώτες θεωρητικές θεμελιώσεις του στη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και στη διδασκαλία των σοφιστών και αργότερα στην πορεία του πολιτισμού κυρίως με τον Machiavelli. Αν και η ελιτιστική σκέψη, κάτω από την επίδραση των νέων φιλοσοφικών και ιδεολογικών ρευμάτων για τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα του ανθρώπου, που καλλιέργησαν οι εκπρόσωποι των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου και του φιλελευθερισμού, φαίνεται να μπαίνει στο περιθώριο, επανέρχεται δυναμικά με τη φιλοσοφία του Nietzsche που διακήρυξε τη θεοποίηση της δύναμης και το ιδανικό της επιδίωξής της. Εκείνοι οι οποίοι αναγνωρίζονται ως οι κλασικοί των ελιτιστικών θεωριών είναι οι μεγάλοι θεωρητικοί του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα G.Mosca και V.Pareto. Από τη δεκαετία του 1930 όμως οι μελέτες αυτές εμφανίζουν από τη μια μεγάλη ανάπτυξη και από την άλλη συστηματοποιούν τις μεθόδους έρευνας

του φαινομένου, χρησιμοποιώντας την Κοινωνιολογία και την Ψυχολογία, για να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της δύναμης στις κοινωνίες¹.

Είναι γεγονός ότι οι ελιτιστικές θεωρίες προκάλεσαν έντονη κριτική, ως θεωρίες που αντιστρατεύονται τις αρχές της δημοκρατίας και του πλουραλισμού στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα, ιδίως λόγω του γεγονότος ότι υπερτονίστηκαν από τους οπαδούς του ναζισμού και του φασισμού², πράγμα που οδήγησε σε κάμψη του ενδιαφέροντος των μελετητών των πολιτικών φαινομένων. Από τις αρχές της δεκαετίας του '80, όμως, και ιδίως με την πτώση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», το ενδιαφέρον αυτό αναζωογονήθηκε, επειδή οι θεωρίες αυτές αποτελούν μια σοβαρή μέθοδο για τη μελέτη του φαινομένου της δύναμης και του επηρεασμού, τα οποία θεωρούνται ως βασικοί παράγοντες για την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνιών. Ήδη, η νεότερη βιβλιογραφία είναι πλουσιότερη και εμπλουτισμένη με τα νέα επιστημονικά ρεύματα και με προσπάθεια σύνδεσης του φαινομένου των ελίτ με προβλήματα ανάπτυξης και δημοκρατίας, καλύπτει, ευρύτερα χρονικά πλαίσια, έχει δε να παρουσιάσει και ανάλογες συγκριτικές μελέτες³.

Αν και στη μακρόχρονη πορεία των ελιτιστικών θεωριών και των σύγχρονων διερευνήσεων του φαινομένου της ηγεσίας, με την ευρύτερη σημασία του όρου, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των μελετητών, εν τούτοις, μπορεί κανείς να διαπιστώσει σ'αυτές ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Οι ελίτ αποτελούν ένα κοινωνικό φαινόμενο όλων των οργανωμένων κοινωνιών είτε δημοκρατικών είτε αυταρχικών. Θεωρούνται ως μικρές μειοψηφίες, τα μέλη των οποίων διακρίνονται για τις υψηλές θέσεις τις οποίες κατέχουν, τον πλούτο, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τη μόρφωση. Με δυο λόγια θεωρούνται ως κοινωνικά σημαίνοντα άτομα, υπεύθυνα για την πραγματοποίηση των μεγάλων κοινωνικών σκοπών. Από τη δράση τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η σταθερότητα αλλά και η διατήρηση της κοινωνικής αρμονίας. Η κληρονομική διαδοχή (heredity), η καταγωγή από μεγάλη οικογένεια, η μεγάλη ιδιοκτησία και ο πλούτος, είτε αυτά ήσαν κληρονομημένα ή είχαν αποκτηθεί από τους ίδιους, ήσαν οι κύριοι δρόμοι για την κοινωνική ανέλιξη, κατά τις κλασικές θεωρίες, ενώ οι σύγχρονες τονίζουν περισσότερο την αξία ως ένα εκ φύσεως ή δημιουργούμενο χαρακτηριστικό, αν και η κοινωνική τάξη και η οικογενειακή προέλευση συνεχίζουν να παίζουν

ένα σημαντικό ρόλο σ' αυτήν. Ένα κοινό χαρακτηριστικό των σύγχρονων ελιτιστικών θεωριών και μελετών είναι ότι οι ελίτ αξιολογούνται από το λειτουργικό ρόλο που διαδραματίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες, ενώ και η σχέση τους με τη μάζα εμφανίζεται σημαντικά διαφοροποιημένη απ' ότι στις παλαιότερες ελιτιστικές θεωρίες, ιδίως στις ανεπτυγμένες δημοκρατικά κοινωνίες.

Εξάλλου, οι σύγχρονοι μελετητές δε δέχονται ότι υπάρχει μια μόνο ελίτ, μια κυβερνώσα τάξη (*ruling class*), αλλά ένας αριθμός ομάδων ελίτ, μεταξύ των οποίων διαμοιράζονται οι ευθύνες και οι απολαβές σε μια κοινωνία. Κάθε ομάδα εμφανίζεται με το σχήμα μιας πυραμίδας, η οποία τέμνει και ταυτόχρονα τέμνεται από τις άλλες. Η αύξηση του πληθυσμού, η αύξηση των επαγγελματικών ειδικοτήτων, των γραφειοκρατικών οργανώσεων (δηλ. των τεράστιων οργανισμών του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα) και η πολυμορφία των ηθών έχουν οδηγήσει σ' αυτόν τον πολλαπλασιασμό των ελίτ. Οι πλέον γνωστές μορφές ελίτ είναι η πολιτική ελίτ, η στρατιωτική, η γραφειοκρατική η θρησκευτική, η πνευματική, η οικονομική, η επιστημονική και η καλλιτεχνική. Τις μορφές αυτών των ηγετικών ομάδων η S. Keller, από τους σημαντικότερους σύγχρονους εκπροσώπους των ελιτιστικών θεωριών, χρησιμοποιώντας το μοντέλο των κοινωνικών συστημάτων του T. Parsons, ομαδοποιεί σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες⁴. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής :

1. Η ελίτ η οποία παίρνει τις μεγάλες αποφάσεις και θέτει τους μεγάλους σκοπούς (*goal attainment elite*), έργο της οποίας είναι, εκτός από τον καθορισμό των συλλογικών σκοπών, να επαυξάνει την ικανότητα της κοινωνίας για την επίτευξή τους.

2. Η ελίτ της υλοποίησης των σκοπών (*adoptive elite*), ο ρόλος της οποίας είναι να επινοήσει και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των συλλογικών σκοπών.

3. Η ελίτ ολοκλήρωσης (*integrative elite*), ρόλος της οποίας είναι να εξασφαλίζει τη συνοχή, τη σταθερότητα και αλληλεγγύη του κοινωνικού συνόλου, καθώς επίσης και να διαμορφώνει τις ηθικές βάσεις και τις ηθικές αξίες των κοινωνιών και διά των ηθικών και πνευματικών μέσων να επιτυγχάνει τη συνοχή και την ειρηνική συμβίωση μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

4. Η ελίτ για τη διατήρηση της ψυχικής ευφορίας (*pattern mainte-*

nace) και για την εκτόνωση των εντάσεων. Πρόκειται για τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες, δηλαδή για τις διάφορες μορφές της πολιτιστικής ελίτ.

Αυτές οι τέσσερις κατηγορίες, οι οποίες διαφέρουν σε δύναμη, απολαβές, αξίες και εικόνα (image), λειτουργούν μεν μέσα στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο, αλλά εκτελούν ειδικευμένη καθε μια λειτουργία.

Παρά την πλούσια βιβλιογραφία για τις ελίτ, θεωρώ ότι η έρευνα για το ρόλο τους πρέπει να είναι ενταγμένη μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό, ιστορικό, πολιτικό, θεσμικό, οικονομικό, διεθνές πλαίσιο μιας κοινωνίας και να καλύπτει όσο το δυνατό περισσότερο μακρόχρονη πορεία του βίου της, ώστε να είναι δυνατό να δοθεί απάντηση σε προβληματισμούς όπως: Ποιοί παράγοντες, ιστορικοί, εθνικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί ή άλλοι συντέλεσαν στην ανάδειξη των διαφόρων μορφών ηγεσίας; Ποιά είναι τα χαρακτηριστικά της; Ποιά η δύναμή της -κυρίως με την έννοια της επιρροής- και πόσο αυτόνομα την ασκούσε; Ποιά η συνοχή της και η ανταπόκρισή της στο λειτουργικό ρόλο της; Πόσο μπορεί να ενταχτεί στις τέσσερις βασικές κατηγορίες ελίτ κ.λπ. Με αυτούς τους προβληματισμούς επιχείρησα τη μελέτη του φαινομένου της ελληνικής ηγεσίας - κοινωνικής και πολιτικής - μέσα στα πλαίσια της ελληνικής ιστορικής και κοινωνικο-πολιτικής γενικά πραγματικότητας, η οποία καλύπτει ολόκληρη την περίοδο του νεότερου ελληνικού Κράτους, από το 1800 έως τις μέρες μας. Επιχειρήθηκε, με άλλα λόγια, μια σύνθεση κοινωνιολογίας, πολιτικής επιστήμης, ιστορίας αλλά και δικαίου⁵ η οποία, απ' όσο γνωρίζω, παρουσιάζει μια πρωτοτυπία τόσο για την ελληνική όσο και την ξένη βιβλιογραφία⁶.

Πηγές για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν η νέα έκδοση (1975) της *Εγκυκλοπαίδειας του Ηλίου*, η παλαιότερη της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* του Π. Δρανδάκη και το *Μεγάλο Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής, του οποίου η έκδοση ολοκληρώθηκε το 1989. Όπως ήταν επόμενο η έρευνα αυτή ήταν πολύχρονη. Οι προσωπικότητες οι οποίες καταγράφονται στις πηγές αυτές από το 1800 έως σήμερα πλησιάζουν τις 12.800. Τα στοιχεία κάθε προσωπικότητας που συγκεντρώθηκαν αναφέρονταν στο έτος γέννησης και θανάτου, το φύλο, την οικογενειακή προέλευση, τον τόπο καταγωγής, την περίοδο δράσης και το είδος της επαγγελματικής ή άλλης δραστηριότητας, τη μόρφωση. Τα στοιχεία των προσωπικοτήτων τα οποία συγκεντρώθηκαν καταχωρήθηκαν σε μαγνητικό δίσκο Η/Υ, δεδομένου ότι μόνον με τη χρησιμοποίηση της σύγχρονης

τεχνολογίας είναι δυνατή η επεξεργασία του πλήθους στοιχείων τα οποία συγκεντρώθηκαν από την έρευνα⁷.

Προκειμένου να διαπιστωθούν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ ελίτ και κοινωνικής πολιτικής και ιστορικής πραγματικότητας η περίοδος από το 1800 έως σήμερα διαιρέθηκε σε μικρότερες περιόδους, ακολουθώντας, σε γενικές γραμμές, την παραδοσιακή διαίρεση της συνταγματικής μας ζωής. Δηλαδή χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο η μορφή του πολιτεύματος. Και αυτό, όχι μόνον γιατί τα κριτήρια αυτά είναι σχεδόν γενικά αποδεκτά, αλλά και για έναν άλλον ουσιαστικότερο λόγο: Η μορφή του πολιτεύματος -μοναρχική, συνταγματική, αυταρχική- είναι πολύ σημαντική, δεδομένου ότι συνήθως συνδέεται με μεγάλες μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο, στην πολιτική και κοινωνική ζωή και στην οικονομία, οι οποίες έχουν άμεση επίδραση στην ελληνική κοινωνία και στις μορφές ηγεσίας της. Η πρώτη περίοδος ξεκινά από την αφύπνιση του ελληνισμού και καλύπτει όλη την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, μέχρι την έλευση του Όθωνα (1800-1832). Η μοναρχία του Όθωνα καλύπτει ολόκληρη τη δεύτερη περίοδο (1833-1862). Η τρίτη είναι αυτή του δημοκρατικού Συντάγματος του 1864 μέχρι το 1911 και η διαίρεση συνεχίζεται από το 1912-1922, το 1923-1944, το 1945-1973 και από το 1974 μέχρι το 1985.

Θα πρέπει εξάλλου να προστεθεί ότι επιχειρήθηκε μια αξιολόγηση της δύναμης και επιρροής η οποία ασκήθηκε από τις προσωπικότητες αυτές στη διαμόρφωση των πολιτικών ή κοινωνικών-πολιτισμικών εξελίξεων, με τη χρησιμοποίηση μιας κλίμακος τεσσάρων βαθμίδων. Αυτό κρίθηκε αναγκαίο δεδομένου ότι σε θεωρητικό επίπεδο η αναφορά στις διάφορες ελίτ, συνήθως, γίνεται χωρίς τη διαφοροποίηση της δύναμης ή επιρροής την οποία εμφανίζουν να ασκούν τα μέλη τους. Στην πρώτη βαθμίδα εντάχτηκαν προσωπικότητες κάθε κατηγορίας της ελληνικής ηγεσίας, που έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο στην ελληνική πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή γενικά. Η κατηγορία αυτή έχει τον τίτλο «ηγέτες» (leaders)⁸ προκειμένου να τονιστεί η μοναδικότητα της συμβολής τους στον τομέα δράσης τους, όρος που περιλαμβάνει και το βαθύτερο περιεχόμενο της έννοιας «ηγέτη». Στη δεύτερη, την κατηγορία της ανώτατης ελίτ, εντάχτηκαν μικρότερης δύναμης και επιρροής προσωπικότητες, αλλά πάντως με εξέχοντα ρόλο, με κριτήριο την κατοχή ανώτατης θέσης στην κοινωνική, πολιτική ή διοικητική ιεραρχία. Η τρίτη κατηγορία αναφέρεται σε μέσης δύναμης ελίτ και η τελευταία στην κα-

τώτερη ελίτ. Γενικά πάντως, τα κριτήρια για τη διάκριση αυτή ήταν η ιστορικά διαπιστωμένη συμβολή τους στην ελληνική ζωή, η κατοχή υψηλού αξιώματος, κριτήριο το οποίο χρησιμοποιήθηκε και ως τυπικό, αλλά για την πρώτη βαθμίδα και σε συνδυασμό με την προσωπικότητα εκείνου που κατείχε τη θέση, καθώς και ο χρόνος παραμονής στην πολιτική και κοινωνική σκηνή.

Μια βασική διαπίστωση της έρευνας αυτής είναι ότι η πορεία ανάπτυξης, γενικά, της χώρας μας κινήθηκε σε συνθήκες που διαφοροποιούνται από την πορεία ανάπτυξης των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Η γεωγραφική της θέση, η πολιτισμική αλληλεπίδραση μεταξύ του οθωμανικού πολιτικού συστήματος και πολιτισμού επί της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς δημιούργησαν έναν ξεχωριστό εθνικό χαρακτήρα. Εξάλλου, η μακρά οθωμανική κατοχή, συνδυασμένη με οικονομική καχεξία, δημιούργησε ένα αίσθημα ανασφάλειας, το οποίο διαπερνά μέχρι σήμερα την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, η τραγική μοίρα του έθνους, η μεγάλη Επανάσταση του '21 και οι μετέπειτα πόλεμοι για την ενσωμάτωση στο ελληνικό Κράτος εδαφών με αμιγή ελληνικό πληθυσμό, οι βαλκανικοί πόλεμοι και οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και η γερμανική κατοχή, καθώς και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε, από τη μια μεριά καθυστέρησαν την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη της χώρας, από την άλλη όμως απελευθέρωσαν σημαντικές δυνάμεις του λαού από τα πνευματικά δεσμά των παραδοσιακών κοινωνιών. Σ' αυτούς τους παράγοντες πρέπει να προσθέσουμε και το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων ή των Προστάτιδων Δυνάμεων, η επίδραση των οποίων στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας σ' ολόκληρη τη νεότερη ιστορία της ήταν εμφανής και, όχι σπάνια, η ανάμειξή τους στα ελληνικά πράγματα άμεση.

Ένα ακόμα μεγάλο χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος είναι ότι το Κράτος έχει αποτελέσει τον πυρήνα όλων των εξελίξεων. Το Κράτος ρυθμίζει την κατανομή των αγαθών, υπηρεσιών, ηθικών αξιών, και όπως είχε γραφτεί παλαιότερα, αλλά σε μεγάλο βαθμό ισχύει και σήμερα, αποτελεί τη «μοναδική πηγή δυνάμεως», έχοντας «απορροφήσει όλα τα άλλα κοινωνικά δυναμικά κέντρα και . . . υποκαταστήσει τη δράση τους. Συγκέντρωσις δυνάμεως και έλλειψις ισορροπίας είναι τα δύο κύρια χαρακτηριστικά της συγχρόνου ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας». Ακόμα και «η τιμή και η υπόληψις των πολιτών «ανήκει» εις το Κράτος, εάν σκεφθής κανείς ότι από αυτό, σε

τελευταία ανάλυση, εξαρτάται ο χαρακτηρισμός ενός προσώπου ως «κομμουνιστικού», αναρχικού ή «ανεπιθύμητου» στοιχείου⁹. Η μοναδική αυτή παντοδυναμία του Κράτους έχει τις ρίζες της στον προηγούμενο αιώνα. Η επανάσταση για την εθνική ανεξαρτησία του 1821 εξαθλίωσε τελείως τη χώρα και το λαό και πενήντα χρόνια αργότερα η Ελλάδα ήταν μια αγροτική κοινωνία, ενώ στις αρχές του αιώνα είχε αρκετά στοιχεία αστικής κοινωνίας¹⁰. Με δυο λόγια, η Ελλάδα υπήρξε -και εξακολουθεί να είναι- μια μεταβατική κοινωνία. Η παράδοση και το νέο συνυπάρχουν και αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν άμεση επίδραση στην ηγεσία της χώρας και στις σχέσεις εξουσίας-υποταγής που επικρατούν.

II. Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ηγεσίας

Μέσα στα παραπάνω θεωρητικά πλαίσια και τις ειδικότερες συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας θα καταβληθεί προσπάθεια να σκιαγραφηθούν τα χαρακτηριστικά των διαφόρων μορφών της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ηγεσίας, ξεκινώντας από την πρώτη κατηγορία :

1. Ηγεσία -ελίτ- θέσης σκοπών

Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται κατεξοχήν η πολιτική ελίτ:

Πολιτική ηγεσία

Η πολιτική ελίτ περιλαμβάνει μέλη των κυβερνήσεων και τους διορισμένους απ' αυτές νομάρχες, διοικητές μεγάλων οργανισμών, τους βουλευτές, τα ηγετικά στελέχη των κομμάτων, τις εκλεγμένες τοπικές αρχές, την ηγεσία των συνδικαλιστικών ενώσεων. Ειδικότερη κατηγορία μπορεί ν' αποτελέσει η συνταγματική ηγεσία, δηλαδή τα μέλη των εθνοσυνελεύσεων και των αναθεωρητικών βουλών, αλλά σ' αυτήν πρέπει να περιληφθούν και μέλη άλλων μορφών ηγεσίας, π.χ. στρατιωτικοί, τα οποία, ιστορικά, διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο στη συνταγματική ζωή και τα συνταγματικά πλαίσια της χώρας.

Η καταγωγή από επιφανή οικογένεια στις πρώτες τρεις περιόδους είναι περισσότερο εμφανής απ' ότι στις επόμενες κι' αυτό είναι φυσικό,

γιατί οι ήρωες της Επανάστασης και στη συνέχεια οι γιοί τους εισέρχονταν στις τάξεις της πολιτικής ελίτ. Αν και ο παράγων οικογένεια εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να υφίσταται, εν τούτοις, μειώνεται η σημασία του έντονα, όπως φαίνεται από τις τελευταίες περιόδους. (Στην πρώτη, το ποσοστό είναι 48%, στη δεύτερη 67%, 62.6% στην τρίτη και 20,1% στην τελευταία)¹¹. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι δεσμοί της οικογένειας εμφανίζονται στις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις, δηλαδή τους συντηρητικούς, και όχι στις ριζοσπαστικές και αριστερές πολιτικές δυνάμεις. Φυσικά, αυτό ερμηνεύεται από τον ίδιο τον ιδεολογικό προσανατολισμό των δυνάμεων αυτών, αλλά συγχρόνως και από τις αρνητικές πολιτικές και συνταγματικές-νομικές ρυθμίσεις από τη δεκαετία του '20 και μέχρι το Σύνταγμα του 1975, οι οποίες είχαν άμεση επίπτωση στη διαμόρφωση της ριζοσπαστικής πολιτικής ελίτ¹².

Θα πρέπει όμως ν'αναφερθεί ως ξεχωριστό πρόβλημα της ελληνικής ιστορικής πραγματικότητας ότι καθοριστική επίδραση για την οργάνωση και το ρόλο της πολιτικής ηγεσίας του τόπου, γενικότερα, είχαν και οι περίοδοι αναστολής της λειτουργίας των συνταγματικών-δημοκρατικών πλαισίων, όπως αυτές του αυταρχικού καθεστώτος του Ι. Μεταξά και της 21ης Απριλίου 1967. Στις περιόδους αυτές υπήρχε σχεδόν ολοκληρωτική αποκοπή του λαού από τη φυσική του ηγεσία. Θα πρέπει, όμως επίσης, ν'αναφερθεί και ο ισχύων εκάστοτε εκλογικός νόμος¹³, ο οποίος, εκτός από μέσο για τη διατήρηση της δύναμης των εκάστοτε κυβερνώντων, χρησιμοποιήθηκε και ως μέσο χειραγώγησης της πολιτικής ηγεσίας και αποκλεισμού εκπροσώπησης στην ελληνική Βουλή όλων των πολιτικών τάσεων. Οι λόγοι αυτοί έχουν εντάξει τη χώρα μας, τουλάχιστον μέχρι τις εκλογές του 1974, μεταξύ εκείνων στις οποίες οι εκλογές δεν οδηγούσαν και σε επιλογή της ηγεσίας από τη λαϊκή βάση¹⁴.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της πολιτικής ελίτ, και όχι μόνον αυτής, είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος της προέρχεται από αγροτικές περιοχές. (84 % στην πρώτη περίοδο, και 58.6 % στην τελευταία). Η Πελοπόννησος ήταν η περιοχή με την μεγαλύτερη συμμετοχή στην κατηγορία αυτή των ελίτ, σταδιακά όμως η εμφανής αυτή υπεροχή της μειώνεται αφενός λόγω της ενσωμάτωσης και άλλων περιοχών στην ελληνική επικράτεια, αλλά και λόγω της ανάπτυξης και άλλων ελληνικών περιοχών.

Η μόρφωση της πολιτικής ελίτ είναι πολλή υψηλή. Είναι χαρακτηρι-

στικό ότι η ελίτ αυτή εμφανίζει μια σημαντική πνευματική και, γενικά, επιστημονική δραστηριότητα. Η εκπαίδευση είναι ένας πολύ σημαντικός παράγων για την πολιτική σταδιοδρομία, όχι μόνον γιατί συντελεί στη διάκριση των λίγων από τους πολλούς, τη μάζα, αλλά γιατί διευκολύνει την είσοδο σε επαγγέλματα, τα οποία είναι πλησιέστερα σε πολιτική σταδιοδρομία. Τα περισσότερα μέλη της πολιτικής ελίτ είναι δικηγόροι και αυτό δεν ισχύει μόνο για την Ελλάδα. Οφείλεται στο γεγονός ότι το δικηγορικό επάγγελμα ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις για τις δημόσιες επαφές και προσφέρει και άλλα πλεονεκτήματα, όπως ρητορική ικανότητα, ευκολία στις διαπραγματεύσεις και εξοικείωση με τους ισχύοντες κανόνες. Έχει γραφτεί ότι «στην περίπτωση της Ελλάδος ο δικηγόρος, και σε μικρότερο βαθμό ο γιατρός αποτελούσαν τις σημαίνουσες προσωπικότητες (notables) σε τοπικό επίπεδο, αναπληρώνοντας το ρόλο της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων που εξέλιπε»¹⁵. Η εξέχουσα αυτή θέση αντικατοπτρίζει, εξάλλου, και τη σχέση πάτρονα-πελάτη, η οποία στηρίζεται σε αμοιβαία παροχή υπηρεσιών, ένα φαινόμενο που εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει και νοθεύει, σε μεγάλο βαθμό, τόσο τους ιδεολογικούς προανατολισμούς των κομμάτων όσο και την εκπροσώπηση ταξικών συμφερόντων.

Υπάρχει, επίσης, μια πολλαπλότητα (overlap) στις επαγγελματικές δραστηριότητες της πολιτικής ελίτ, η οποία διαφέρει σε βαθμό από περίοδο σε περίοδο. Προηγούμενη στρατιωτική υπηρεσία είναι πολύ υψηλή στην πρώτη περίοδο (63 %), κάτι που συνεχίζεται σε μικρότερο βαθμό στις επόμενες και σήμερα φθάνει το 5.5%. Αλλά και η κατοχή θέσης στη δημόσια διοίκηση εμφανίζεται ως σημαντικό πλεονέκτημα για την κατάληψη θέσης στην πολιτική ηγεσία.

Από τα στοιχεία που μελετήθηκαν φαίνεται ότι η πολιτική ελίτ προέρχεται, κατά κύριο λόγο, από τα μεσαία και τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Τα χαρακτηριστικά, όμως, των στρωμάτων αυτών διαφέρουν από τα αντίστοιχα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών, τα οποία έχουν τις ρίζες τους στην παραδοσιακή αριστοκρατία και στις αστικές τάξεις.

Στην αξιολόγηση της πολιτικής ελίτ, από πλευράς δύναμης και επιρροής, οι ηγέτες, δηλαδή εκείνοι με τη μεγαλύτερη δύναμη, αποτελούν ένα μικρό ποσοστό. Είναι περίπου 8% σε όλες τις περιόδους. Πάντως, θα πρέπει κανείς ν'αναφερθεί στο ρόλο ορισμένων προσωπικοτήτων, για να γίνει κατανοητό ότι δεν έχουν όλα τα μέλη της πολιτικής ελίτ την

ίδια δύναμη. Ελευθέριος Βενιζέλος, Γεώργιος Παπανδρέου, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ανδρέας Παπανδρέου είναι οι πλέον εξέχοντες πολιτικοί ηγέτες στον αιώνα μας.

Στο βασικό θέμα που αναφέρεται στις ελιτιστικές θεωρίες, δηλαδή τη συνοχή μεταξύ των ελίτ, η απάντηση που δίνεται για την ελληνική πολιτική ηγεσία πρέπει κατ' αρχήν να συνδεθεί με τις ειδικές ιστορικές συνθήκες κάθε περιόδου, αν και, γενικά, το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας είναι η σύγκρουση και όχι η συνοχή. Συνοχή εμφανίστηκε αρχικά κατά την έναρξη της μεγάλης ελληνικής Επανάστασης του 1821, η οποία διασπάστηκε ευθύς αμέσως. Στην περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα διαφαίνεται η δημιουργία γύρω από το θρόνο μιας πολιτικής ελίτ με στοιχεία συνοχής, τα οποία είναι εντονότερα στην περίοδο του Συντάγματος του 1864. Αυτό αποδεικνύεται και από τη συνταγματική σταθερότητα της περιόδου αυτής, η οποία όμως δε συνοδεύτηκε και από οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Στον αιώνα μας το θέμα της συνοχής της ηγεσίας αυτής είναι σχεδόν ανύπαρκτο και οι επιπτώσεις του είναι εμφανείς όχι μόνον στις πολιτικές συγκρούσεις αλλά και στη συνταγματική σταθερότητα. Μια στιγμιαία, θα μπορούσε να πει κανείς, συνοχή εμφανίζεται με το «ΟΧΙ» του '40. Συνοχή που, επίσης, κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες όχι μόνον δε διατηρήθηκε, αλλά αντίθετα υπήρξε ριζική διάσπαση στην περίοδο της κατοχής, η οποία κορυφώθηκε με τον εμφύλιο της περιόδου 1946-49. Οι έντονες διαφοροποιήσεις, η σύγκρουση, ακόμα και με τη μορφή διχασμού, αποτελούν μια ενδημική κατάσταση της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας ιδίως στον αιώνα μας¹⁶. Ασφαλώς, δε θα πρέπει ν' αγνοηθεί η σημαντικότερη, ίσως, νεότερη περίοδος συνοχής των πολιτικών δυνάμεων και συναίνεσης μεταξύ τους κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης στη δεκαετία του '70.

Η έλλειψη συνοχής οφείλεται κυρίως στην απουσία, ίσως ακόμα και σήμερα, ανεπτυγμένων πολιτικών κομμάτων, τις πελατειακές σχέσεις που επικρατούν, τον κυρίαρχο ρόλο του κράτους και του μηχανισμού του. Σ' αυτά όλα θα πρέπει να προστεθούν και οι επιδράσεις του ξένου παράγοντα, για τον οποίο έγινε λόγος και στην εισαγωγή. Ειδικά τα πολιτικά κόμματα δεν έχουν μέχρι τώρα επιτύχει να απαλλαγούν από τον προσωπικό-αρχηγικό τους χαρακτήρα, με εξαίρεση τα κόμματα της Αριστεράς, και να διασφαλίσουν την εσωκομματική δημοκρατία. Είναι ενδεικτικό ότι ο γνωστός «σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας» του

R.Michels¹⁷ έχει τη δική του ελληνική απόδοση, που εκφράζεται με το λαϊκό γνωμικό «το πρόβατο που φεύγει από μαντρί το τρώει ο λύκος» και αυτό παρά την ύπαρξη συνταγματικών εγγυήσεων για την ελευθερία των βουλευτών¹⁸. Αν και δεν αποτελούν φατρίες (factions)- όπως τον προηγούμενο αιώνα στην περίοδο της Επανάστασης κατά την οποία έκφραζαν απροκάλυπτα την επίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων της τότε εποχής, και ήταν γνωστά ως «Γαλλικόν», «Ρωσικόν» και «Αγγλικόν» κόμμα με τους αντίστοιχους ηγέτες τους,-εξακολουθούν να έχουν έντονα προσωπικό χαρακτήρα. Ο χαρακτήρας αυτός είναι τόσο έντονος ακόμα και σήμερα, όπως αποδείχτηκε με την εισαγωγή του συστήματος επιλογής των υποψηφίων βουλευτών με τη λίστα, ώστε, στην πράξη, να εξαφανίζει, σχεδόν, την αξιοκρατική ανάδειξη της πολιτικής ηγεσίας, κάτι που στα ανεπτυγμένα δημοκρατικά κράτη της Δύσης έχει από καιρό επιτευχθεί¹⁹.

Ασφαλώς η έλλειψη συνοχής επιδεινώθηκε και από εξωτερικούς αποσταθεροποιητικούς παράγοντες, οι οποίοι αναφέρθηκαν και στην αρχή της μελέτης (πολέμους, κατοχές), καθώς επίσης και από τα μεγάλα εθνικά προβλήματα της χώρας, τα οποία δυστυχώς εξακολουθούν να υφίστανται. Όπως έχουν χαρακτηριστικά διατυπώσει σύγχρονοι εκπρόσωποι της πολιτικής ηγεσίας μας υπάρχει μια μορφή «δομικής αντιπολίτευσης» ή «ρεβανσιστικής πολιτικής» μεταξύ των κομμάτων, η οποία προσδιορίζει σταθερά τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλίου²⁰. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορές μεταξύ των πολιτικών κομμάτων είναι τόσο έντονες, ώστε δεν αφήνουν περιθώρια για συναίνεση και συμβιβασμό. Το φαινόμενο, όμως, αυτό οδηγεί σε κρίση αξιοπιστίας της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας και σε έλλειψη νομιμοποίησης της, γεγονός πολύ αρνητικό για την ίδια την πολιτική ηγεσία αλλά και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών²¹.

Δεν είναι δυνατόν να αναφερθεί κανείς στην πολιτική ηγεσία χωρίς έστω και μια σύντομη αναφορά στη σχέση της με τους οπαδούς -τη μάζα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι παρά τη δημοκρατική, σε γενικές γραμμές, ανάδειξη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, η οποία ανταποκρίνεται στους τρόπους ανάδειξης σύγχρονων πολιτικών ελίτ άλλων χωρών, εντούτοις, οι σχέσεις της παραμένουν στηριζόμενες στις πελατειακές σχέσεις, όπως ήδη ανέφερα παραπάνω, και, ως συνέπεια της μη δημοκρατικής λειτουργίας των κομμάτων, το κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής

μας ηγεσίας είναι η χειραγώγηση των μαζών, η εξαπάτηση τους με τις μεθόδους του λαϊκισμού²². Με δυο λόγια, η σύγχρονη ελληνική πολιτική ηγεσία λειτουργεί με ξεπερασμένες για τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες μεθόδους, επιδεινώνοντας την κρίση αξιοπιστίας της.

Ως προς τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της πολιτικής ελίτ, θα πρέπει να δεχτούμε ότι τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας ήσαν φιλελεύθεροι. Αυτό εκδηλώνεται στις φιλοδοξίες και στις προσπάθειές της να εγκαθιδρύσει δημοκρατικούς θεσμούς, καθώς και στο γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα η οποία εισήγαγε την καθολική ψηφοφορία. Στον αιώνα μας μόνον οι κομμουνιστικές πολιτικές δυνάμεις είχαν άλλους προσανατολισμούς και άμεσες επιδράσεις από τις κομμουνιστικές χώρες, και κυρίως από την τέως Σοβιετική Ένωση, διεκήρυσσαν όμως τη σοσιαλιστική ιδεολογία τους και τους αγώνες τους για κοινωνική δικαιοσύνη. Παρά την, πράγματι, θετική αυτή ιδεολογική στάση της πολιτικής ηγεσίας, δεν πέτυχε να παρακολουθήσει και την εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών στη δύση, μετά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1927, του οποίου όμως η ισχύς ήταν περιορισμένη και ασφαλώς το Σύνταγμα του 1975, ενώ πολλές επιφυλάξεις μπορούν να διατυπωθούν για την αναθεώρηση του το 1985/86, η οποία ουσιαστικά μετέβαλε τη δομή της δύναμης, χωρίς ν'αλλάξει τη φιλοσοφία του Συντάγματος.

Όσον αφορά την ηγεσία των συνδικαλιστικών ενώσεων, είναι γεγονός ότι αποτελεί, επίσης, μια σύγχρονη μορφή πολιτικής ηγεσίας, δεδομένου ότι ο ρόλος της είναι πραγματικά σημαντικός. Κυρίως, μετά το Σύνταγμα του 1975, το οποίο θεμελίωσε πλήρως τις δημοκρατικές ελευθερίες, καθώς και την οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε δημιουργήθηκαν ισχυρές συνδικαλιστικές ενώσεις.

Γεγονός, πάντως, είναι ότι αν και τα χαρακτηριστικά της πολιτικής αυτής ελίτ δεν έχουν ακόμα συγκεντρωθεί, η κομματική υπαγωγή των μελών της είναι εμφανής, καθώς επίσης και η δύναμη την οποία διαθέτουν, αν ληφθεί υπόψη το φαινόμενο του νεο-κορπορατισμού στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία²³.

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά στην πολιτική ηγεσία μπορούμε να πούμε ότι αν και ήταν οι κύριοι παράγοντες για τη θέση των μεγά-

λων σκοπών και τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, εν τούτοις, δεν ήταν οι μόνοι. Πολύ σημαντικοί εξω-συνταγματικοί παράγοντες στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών ήσαν οι στρατιωτικοί και οι «Μεγάλες Δυνάμεις».

2. Ηγεσία -ελίτ- πραγματοποίησης των σκοπών

Η στρατιωτική, η γραφειοκρατική, η οικονομική και η επιστημονική ελίτ ανήκουν στη δεύτερη αυτή κατηγορία των ελίτ. Ειδικότερα :

α. Η στρατιωτική ηγεσία

Κατά τη δημοκρατική θεωρία ο στρατός αποτελεί όργανο του Κράτους, που υπόκειται στις αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας.²⁴ Με το κριτήριο αυτό, θεωρητικά, η μορφή αυτή ανήκει βασικά στην κατηγορία αυτή της ελίτ. Εν τούτοις, η πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας, η οποία οφείλεται σε ιστορικούς κυρίως λόγους, αλλά και όλων των υπανάπτυκτων χωρών, είναι ότι η στρατιωτική ελίτ ανήκει περισσότερο στην πρώτη μεγάλη κατηγορία της ελίτ θέσης των σκοπών και λήψης των μεγάλων αποφάσεων. Αυτό, βέβαια, για τη χώρα μας ισχύει, τουλάχιστον, μέχρι την πτώση της χούντας το 1974 και τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975. Οι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν σ' αυτό το ρόλο του στρατού οφείλονται βέβαια και στους εξωτερικούς αποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Οι συνεχείς απειλές της εθνικής μας ανεξαρτησίας και ακεραιότητας, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και ο εμφύλιος δυνάμωσαν το ρόλο του στρατού, όπως άλλωστε αυτό συμβαίνει γενικά, και τον τοποθέτησαν στην κορυφή της ιεραρχίας της δύναμης στην ελληνική πολιτική ζωή.

Ο ύψιστος ρόλος του στρατού, ασφαλώς, αρχίζει από την ελληνική Επανάσταση, ρόλος ο οποίος είχε πολιτικο-στρατιωτικό χαρακτήρα. Αλλά και μετά την περίοδο αυτή, αρχής γενομένης από την περίοδο του Όθωνα, η κοινωνικοποίηση του στρατού είχε καθαρά πραιτωριανό χαρακτήρα²⁵. Αυτό σημαίνει ότι θεωρούσαν καθήκον τους την επέμβαση στην πολιτική ζωή για τη διασφάλιση όχι μόνον της εθνικής ακεραιότητας αλλά και τη διατήρηση του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Ήσαν οι «φρουροί των εθνικών αξιών», ρόλο τον οποίο κατοχύρωσε και συνταγματικά το καθεστώς της χούντας του 1967.²⁶ Εξάλλου,

ο κίνδυνος επικράτησης του κομμουνισμού, ο «εσωτερικός εχθρός» κατά τον επιτυχή χαρακτηρισμό του καθηγητή Α. Μάνεση²⁷, διόγκωναν το φρόνημα της εθνοσωτήριας αποστολής του στρατού στη χώρα μας. Θα πρέπει, επίσης, ν' αναφερθεί ότι ο στρατός υπήρξε, πάντα, ο καλύτερα οργανωμένος τομέας του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Ήδη, από την επανάσταση στο Γουδί το 1909 είχε διαμορφωθεί ως ξεχωριστή ομάδα συμφερόντων, διαθέτουσα, μάλιστα, και τα μέσα άμεσης επιβολής. Αυτό συνετέλεσε στο να υπάρξει συνεργασία, συνοχή, αλλά και αίσθημα συνωμοσίας μεταξύ των μελών τους, στοιχεία δηλαδή που απαντώνται στις κλασικές θεωρίες για τις κυβερνώσες ελίτ²⁸. Με τα δεδομένα αυτά και την υπανάπτυξη των πολιτικών δομών η παρέμβαση του στρατού, ιδίως στον αιώνα μας, είναι άλλοτε δυναμική, όπως στην «επανάσταση» στο Γουδί του 1909, την «επανάσταση» του 1922, το πραξικόπημα του Θ. Πάγκαλου το 1925-26, τη χούντα του 1967-74, και άλλοτε παρασκηνιακή, όπως στην περίοδο του 1935, για να περιοριστούμε στα πιο χαρακτηριστικά ιστορικά παραδείγματα των στρατιωτικών παρεμβάσεων στη χώρα μας. Τα χαρακτηριστικά αυτά της στρατιωτικής ηγεσίας έπαιρναν εντονότερο χαρακτήρα από τον έλεγχο του θρόνου πάνω σ' αυτήν, αλλά και το ρόλο των υπερεθνικών στρατιωτικών συνασπισμών και των μυστικών υπηρεσιών των δυτικών μας συμμάχων²⁹.

Ας δούμε στη συνέχεια τα χαρακτηριστικά της στρατιωτικής ελίτ, ξεκινώντας από την κοινωνική τους καταγωγή. Κατ' αρχήν προέρχονται, κυρίως, από αγροτικές περιοχές, 91% στην πρώτη περίοδο και 64% στην τελευταία. Η Πελοπόννησος έχει ακόμα μια μεγάλη συμμετοχή στη στρατιωτική ελίτ, αλλά σε σχέση με το ποσοστό που διαθέτει στην πολιτική ηγεσία, υστερεί έναντι της Στερεάς, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Το ποσοστό, αυτών που εντάσσονται στην πρώτη βαθμίδα των ηγετών είναι μικρότερο αυτού της πολιτικής ηγεσίας, 1 % στην περίοδο της Επανάστασης και 7 % τώρα. Γενικά, εμφανίζουν μια μικρότερη κινητικότητα προς τα άνω (upward mobility), απ' ότι η πολιτική ελίτ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά την Επανάσταση και μέχρι τέλους του περασμένου αιώνα η στρατιωτική ηγεσία επιλεγόταν από την ελληνική αριστοκρατία ή ακριβέστερα από την ελληνική ανώτερη τάξη. Προέρχονταν, δηλαδή, από παλιές οικογένειες επιφανών και ηρώων της Επανάστασης. Οι ανάγκες όμως για μεγαλύτερες στρατιωτικές δυνάμεις ανάγκασαν τη χώρα ν' ανοίξει τις πύλες των στρατιωτικών ακαδημιών και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Όπως φαίνεται από την έρευνα η μεταπήδηση από τη στρατιωτική ηγεσία στην πολιτική ηγεσία είναι ευχερής. Ο μέσος όρος είναι 15%, με σημαντικές διαφορές κατά περίοδο, ενώ η συμμετοχή της στη διοικητική γραφειοκρατία συνολικά δεν ξεπερνά το 4%, επίσης με διαφορές κατά περίοδο

Εάν αξιολογήσουμε συνολικά το ρόλο της στρατιωτικής ηγεσίας, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι άλλοτε ήταν εκσυγχρονιστική (1843, 1909, 1922) και άλλοτε οπισθοδρομική (1967). Γενικά πάντως, η δημοκρατική σταθερότητα και η εθνική ανεξαρτησία είναι οι πρωταρχικοί παράγοντες οι οποίοι κρατούν το στρατό μακριά από την πολιτική, «στα στρατόπεδα», όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και η γνωστή τυπολογία του S. Finer για τις στρατιωτικές επεμβάσεις³⁰.

β. Η γραφειοκρατική ηγεσία³¹

Μετά το στρατό η δημόσια διοίκηση είναι η μόνη γραφειοκρατική οργάνωση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα και ο ρόλος της είναι πολύ μεγάλος, γιατί, όπως αναφέρθηκε, το Κράτος και ο διοικητικός του μηχανισμός είναι οι μόνοι παράγοντες για την κατανομή της δύναμης και των υλικών και ηθικών αγαθών. Αναμφίβολα, η γραφειοκρατική ελίτ, όπως και οι προηγούμενες κατηγορίες της ελληνικής ελίτ, είχε, μέχρι πρόσφατα, πολύ έντονες αρνητικές επιδράσεις από τις τραγικές για τη χώρα ιστορικές συνθήκες. Οι «εκκαθαρίσεις» της δημόσιας διοίκησης από τους πολιτικούς αντιπάλους, υπαρκτούς ή ιδεατούς, των κυβερνώντων είναι γνωστές με τον όρο «εξυγιάνσεις». Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι συνταγματικές επιταγές για την «εθνοκοφροσύνη» των δημοσίων υπαλλήλων αφ' ενός και τα νομικά πλαίσια του παρελθόντος συνέδεαν το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της δημόσιας διοίκησης με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες κυβερνούσαν, σχεδόν, σε όλη την πορεία του ελληνικού κράτους, αλλά κυρίως στον αιώνα μας, τουλάχιστον μέχρι την πτώση της χούντας. Σημαντική αλλαγή στη σύνθεση της ηγεσίας της γραφειοκρατικής ελίτ έγινε κατά το διάστημα της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠαΣοΚ, χωρίς ακόμα να έχουν μελετηθεί λεπτομερώς οι επιδράσεις της³².

Τα ελληνικά Συντάγματα, μετά την αναθεώρηση του 1911, περιέχουν ειδικές διατάξεις για την υλοποίηση των αρχών του κράτους

δικαίου και τη διασφάλιση της πολιτικής ουδετερότητας της δημόσιας διοίκησης. Εν τούτοις, η πραγματικότητα είναι εντελώς αντίθετη. Η νόθευση του «κλειστού» συστήματος διοίκησης το οποίο ακολουθείται στη χώρα μας με το σημαντικότερο ποσοστό των ανωτάτων βαθμίδων να καταλαμβάνεται από πρόσωπα που δεν ανήκουν στη διοικητική ιεραρχία, αλλά στο κομματικό περιβάλλον των κρατούντων, θέσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται ως «πολιτικές», καθώς και οι αθρόες προσλήψεις, παρά την ισχύουσα νομοθεσία με αδιαφανείς και μη αξιοκρατικές μεθόδους, έχουν ως αποτέλεσμα την πολιτική ανάμειξη και την επιδίωξη απόκτησης δύναμης από τα στελέχη της διοικητικής γραφειοκρατίας, αν και διατείνονται ότι λειτουργούν μέσα στα πλαίσια των νόμων για χρηστή διοίκηση και εκτελούν πιστά κάθε πολιτική απόφαση. Γενικά ο ορθολογισμός του βεμπεριανού προτύπου είναι σχεδόν άγνωστος για την ελληνική δημόσια διοίκηση. Η ελληνική δημόσια διοίκηση «παρουσιάζεται σήμερα ανομοιογενής και εσωτερικώς διασπασμένη, απροσάρμοστη προς τις σύγχρονες απαιτήσεις, κοινωνικώς και ηθικώς μειωμένη, με δίψα δυνάμεως και θέληση επικρατήσεως και με μοναδικόν, ίσως, ιδανικόν τη διατήρηση των κεκτημένων»³³. Το βέβαιο είναι, πάντως, ότι η διοικητική γραφειοκρατία, φαινόμενο άλλωστε που είναι γενικό, υπακούει και υπηρετεί την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, ασφαλώς, εμφανέστερα όταν υπάρχει και ιδεολογική με αυτήν συγγένεια. Για το λόγο αυτό η ελληνική γραφειοκρατική ελίτ εντάσσεται στην κατηγορία της ελίτ υλοποίησης των σκοπών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχει μια σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της επιλογής των σκοπών και στη λήψη των αποφάσεων.

Όπως και στις προηγούμενες μορφές της ελληνικής ηγεσίας τα μέλη της προέρχονται από τις αγροτικές περιφέρειες, στις οποίες το κυρίαρχο στη χώρα μας πελατειακό σύστημα λειτουργεί αποτελεσματικότερα. Η Πελοπόννησος στις πρώτες περιόδους του συγχρόνου ελληνικού Κράτους είχε την αμεσότερη πρόσβαση στις διοικητικές θέσεις³⁴. Η μόρφωση των στελεχών της ελληνικής διοίκησης είναι πολύ υψηλή, κάτι που επιβάλλεται, άλλωστε, και από το νόμο. Πάντως, αυτή η μορφή της ηγεσίας εμφανίζει τη μεγαλύτερη κινητικότητα προς τα άνω, η οποία ερμηνεύεται, βέβαια, από τους παράγοντες που επικρατούν στη δημόσια διοίκηση, οι οποίοι της επιτρέπουν στενούς δεσμούς με την πολιτική ελίτ. Η γραφειοκρατία είναι το κυριότερο μέσον για τη συντήρηση του πελατειακού συστήματος ακόμα και σήμερα.

γ. Η οικονομική ηγεσία

Εάν θα ήθελε κανείς ν'αναφερθεί, γενικά, θετικά για το ρόλο της οικονομικής ελίτ στη χώρα μας, φοβούμαι ότι θα υπήρχε κάποια αντίδραση. Και αυτό γιατί ο ρόλος της συναντά πολλούς επικριτές, ιδίως από τον ιδεολογικό χώρο. Εκτός αυτού, για να κατανοήσουμε το ρόλο της θα πρέπει ν'αναφερθούμε σε οικονομικά δεδομένα του νεότερου ελληνικού Κράτους, συνδέοντάς τα με τις περιόδους στις οποίες διαιρέθηκε η ιστορία του. Αυτό, όμως, δεν είναι δυνατόν να γίνει σ'αυτήν την παρουσίαση. Μόνο μερικές γενικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν. Κατ' αρχάς, πρέπει να μην ξεχνούμε το μοναδικό ρόλο που διαδραμάτισε το ελληνικό Κράτος, το οποίο, αν και συνταγματικά αλλά και ιδεολογικά ακολουθούσε τις αρχές του φιλελευθερισμού, στην πραγματικότητα είχε απορροφήσει την οικονομία και έτσι έγινε πανίσχυρο. Επιπλέον, ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του οικονομικού τομέα φάνηκαν και στην έρευνα, όπως ότι η εκβιομηχάνηση δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί. Υπάρχουν, συνήθως, μικρές οικονομικές επιχειρήσεις, οικογενειακού περισσότερο χαρακτήρα. Παράλληλα, όμως, ακόμα και τώρα, ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας συντελείται έξω από τα νόμιμα πλαίσια. Το ποσοστό των κρυφών οικονομικών δραστηριοτήτων είναι πολύ υψηλό. Αντίθετα, εξωτερικοί παράγοντες λαμβάνονται περισσότερο υπόψη. Αναφέρομαι, κυρίως, στις επενδύσεις από το εξωτερικό, στο ξένο κεφάλαιο, οι οποίες έχουν αυξηθεί τελευταία.

Για τους παραπάνω λόγους πιστεύω ότι η οικονομική ελίτ δε συμπεριλαμβάνεται, με λίγες μόνον εξαιρέσεις, στις πηγές στις οποίες στηρίχτηκε η έρευνα, ως ξεχωριστή κατηγορία κοινωνικής δραστηριότητας, παρά μόνο στο βαθμό που έχει να επιδείξει κοινωνική, κυρίως, ή πολιτιστική ή άλλη δράση, η οποία υπηρετεί εθνικούς σκοπούς. Περισσότερα στοιχεία συγκεντρώθηκαν για την οικονομική ελίτ της διασποράς, της οποίας, άλλωστε, η συμβολή σε εθνικούς και κοινωφελείς σκοπούς είναι μεγάλη. Αυτό έχει διαπιστωθεί και από άλλες μελέτες του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Έχει γραφεί ότι «εκείνο το οποίο περισσότερο από κάθε τί άλλο δίνει στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας τον ξεχωριστό της χαρακτήρα είναι η θέση των ελλήνων εμπόρων της διασποράς. Αυτή η αστική τάξη (*bourgeoisie*), η οποία σε οικονομικούς όρους ήταν και παραμένει περισσότερο δυνατή, από αυτήν του εσωτερικού, έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία του ελλη-

νικού κράτους και στην ανάπτυξη των σημαντικότερων θεσμών του»³⁵. Οι Έλληνες της διασποράς ήταν εκείνοι οι οποίοι οργάνωσαν τη Φιλική Εταιρεία, η οποία μεταλαμπάδευσε τη φλόγα της Επανάστασης, για την ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους. Ο ρόλος της οικονομικής ελίτ στην περίοδο αυτή είναι περισσότερο σύνθετος. Έχει χαρακτηριστικά της ελίτ θέσης των σκοπών και των αποφάσεων, της ελίτ της υλοποίησης αυτών, αλλά και της ελίτ ολοκλήρωσης, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά της ελίτ αυτής : Εμφανίζει το μικρότερο ποσοστό όσον αφορά το status της οικογενειακής προέλευσης. Προέρχεται κυρίως από αγροτικές περιφέρειες και περισσότερο από τα νησιά του Αιγαίου. Η μεγαλύτερη πλειοψηφία της οικονομικής ελίτ που περιλαμβάνεται στις πηγές είναι πλοιοκτήτες. Δεύτεροι σε αριθμό είναι οι έμποροι. Οι βιομήχανοι είναι λίγοι. Το μορφωτικό της επίπεδο δεν είναι γνωστό. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά αποδεικνύουν ότι η ελληνική οικονομική ελίτ αποτελείται από αυτοδημιούργητα άτομα, τα οποία συχνά αποκαλούμε «νεόπλουτους» ή «αριστοκρατία του πλούτου»³⁶.

δ. Η επιστημονική ηγεσία

Αν και η επιστημονική ελίτ ανήκει στην ευρύτερη κατηγορία της πνευματικής ελίτ, εν τούτοις, η πρόοδος των φυσικών και θετικών επιστημών, καθώς και της τεχνολογίας την έχουν σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιήσει απ' αυτήν και αυτό οφείλεται στην τεράστια δύναμη την οποία έχουν αποκτήσει στις σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες.³⁷ Αλλά για να υπάρξει επιστημονική πρόοδος το κράτος ή ο οικονομικός τομέας της κοινωνίας πρέπει να διαθέσουν τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους για την ανάπτυξή τους, ώστε οι επιστημονικές εφαρμογές και κυρίως η νέα τεχνολογία να τεθούν στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης, όπως έγινε στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Και στην περίπτωση της Ελλάδας ούτε το Κράτος ούτε ο τομέας της οικονομίας ανταποκρίθηκαν στην πρόκληση των καιρών. Οι Έλληνες επιστήμονες που έχουν διακριθεί εργάστηκαν στο εξωτερικό. Υπάρχουν βέβαια οι καθηγητές των θετικών επιστημών στο ελληνικό πανεπιστήμιο και άλλοι που εργάζονται σε εξειδικευμένες επιστημονικές υπηρεσίες του δημοσίου (Ο.Τ.Ε., Δ.Ε.Η. κ.ά.), αλλά η συμβολή τους

στην παραγωγή νέας τεχνολογίας και όχι απλά αξιοποίηση εισαγόμενης τεχνογνωσίας, τουλάχιστον μέχρι την τελευταία περίοδο, δε συνηγορούν στην ένταξή της στην κατηγορία της ελίτ πράγματοποίησης των σκοπών. Για τους λόγους αυτούς εντάσσεται στην επόμενη κατηγορία -την ελίτ ολοκλήρωσης- και ιδιαίτερα στην πνευματική ελίτ, προς την οποία, άλλωστε, και από το σύνολο των άλλων δραστηριοτήτων της φαίνεται να συγγενεύει. Θα πρέπει επίσης εδώ ν' αναφερθεί ότι σ' αυτήν απαντώνται και τα ίδια χαρακτηριστικά της πνευματικής ελίτ.

3. Ηγεσία -ελίτ ολοκλήρωσης

Στην ελίτ αυτή ανήκει κατεξοχήν η θρησκευτική και η πνευματική ελίτ. Ειδικότερα :

α. Η θρησκευτική ηγεσία

Ασφαλώς η θρησκευτική ελίτ αποτελεί μια από τις βασικότερες μορφές ηγεσίας του ελληνικού κράτους. Αν έχει κανείς προ οφθαλμών το μεγάλο ρόλο της ελληνικής Εκκλησίας όχι μόνον για τον αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας, αλλά κυρίως για τη διατήρηση αλώβητης της εθνικής συνείδησης και των παραδόσεων, γενικά, του έθνους, τότε αναμφισβήτητα, η θρησκευτική ελίτ αποτελεί τη βασικότερη ομάδα μεταξύ των ελίτ ολοκλήρωσης. Και ασφαλώς της οφείλεται ευγνωμοσύνη για το ρόλο αυτό, ανεξάρτητα από τις αρνητικές πλευρές που θα μπορούσε κανείς ν' αναφέρει. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής τυραννίας διέσωσε την ελληνική χριστιανική ταυτότητα του σκλαβωμένου έθνους. Και αυτό βέβαια οφείλεται και στην πολιτική της οθωμανικής κυβερνήσεως, η οποία παρεχώρησε σημαντικά προνόμια στην Εκκλησία, με απώτερο σκοπό να κρατηθεί ο λαός μακριά από τις επιρροές της καθολικής Εκκλησίας και της Δύσης γενικά. Η πραγματική δύναμη την οποία εξακολουθεί να έχει η ελληνική Εκκλησία και στο σύγχρονο ελεύθερο και δημοκρατικό ελληνικό Κράτος, φαίνεται και από το γεγονός της συνταγματικής κατοχύρωσης της υπερέχουσας θέσης της σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας αυτής των ελίτ, όπως προέκυψαν από την έρευνα είναι τα εξής:

Πρώτα απ' όλα είναι η κατηγορία με τη λιγότερο διακρινόμενη κοινωνική προέλευση. Τα 70% της θρησκευτικής ελίτ της πρώτης περιόδου φαίνεται να είναι άγνωστης κοινωνικής καταγωγής, κάτι το οποίο σταθερά αυξάνεται στις επόμενες περιόδους, ενώ στην τελευταία φτάνει το 100%. Φυσικά, αυτό είναι αντίθετο με τα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ελίτ των άλλων χωρών, στις οποίες η αριστοκρατική καταγωγή είναι ένα σχεδόν πάγιο γνώρισμα. Συνέπεια αυτού, άλλωστε, είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μελών της προέρχεται από φτωχές οικογένειες και από αγροτικές περιφέρειες και μάλιστα νησιωτικές. Αν και η μόρφωση την οποία κατέχουν δεν αποδεικνύεται με επίσημους ακαδημαϊκούς τίτλους, εν τούτοις, ο ρόλος τους ως πνευματικής ελίτ είναι μεγάλος και διαρκώς αυξανόμενος: 20% των μελών της στην πρώτη περίοδο έχουν να επιδείξουν πνευματικό έργο, 60% στην τελευταία.

Αλλά, εκτός του πνευματικού της ρόλου, με την ευρύτερη έννοια του όρου αυτού, η θρησκευτική ελίτ, όπως αποδεικνύει η ιστορία του έθνους μας, είχε και μεγάλη συμμετοχή στην ελληνική Επανάσταση. 45% των μελών της, όχι όμως του ανωτάτου, αλλά κυρίως του μέσου και κατώτερου κλήρου, στην πρώτη περίοδο αγωνίστηκε με τα όπλα για την εθνική απελευθέρωση. Οι ήρωες εξάλλου της Επανάστασης που κατά βάση ανήκουν στη θρησκευτική ελίτ είναι γνωστοί. Αθανάσιος Διάκος, Παπαφλέσσας και αργότερα, το 1866 ο ηγούμενος της μονής Αρκαδίου Κρήτης Χατζή Γαβριήλ Μαρινάκης κ.ά. Με τη λήξη, βέβαια, της Επανάστασης επανέρχεται στα θρησκευτικά της καθήκοντα, αλλά, πάντως, η συμμετοχή της στον ένοπλο αγώνα εναντίον του οιοιδήποτε κατακτητή είναι εμφανής στην ιστορία του τόπου³⁸. Απ' αυτό συνάγεται ότι και η κατηγορία αυτή των ελίτ δεν περιορίστηκε στο ρόλο της ελίτ ολοκλήρωσης, αλλά επεξέτεινε τη δραστηριότητά της και σε τομείς που ανήκουν στις ελίτ υλοποίησης των σκοπών, σε μεγάλο όμως βαθμό αναμείχτηκε και σε πολιτικά θέματα, και όχι μόνον κατά την πρώτη περίοδο του νεότερου ελληνικού Κράτους αλλά και πρόσφατων περιόδων.

β. Η πνευματική ηγεσία³⁹

Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν κυρίως συγγραφείς, ποιητές, λογοτέχνες, δημοσιογράφοι, καθηγητές ανωτέρων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων⁴⁰ στους κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά

και των θετικών για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Από τα στοιχεία της έρευνας και σε σύγκριση με τις προηγούμενες κατηγορίες ηγεσίας θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι κατά μεγάλο ποσοστό τα μέλη της ελληνικής πνευματικής-επιστημονικής ελίτ προέρχονται από τη μεσαία και ανώτερη τάξη ή την ελληνική αριστοκρατία⁴¹. Οι οικογενειακοί δεσμοί είναι σαφώς εμφανέστεροι: 48%, 46%, 43% για τις τρεις πρώτες περιόδους, 17% και 14% για τις δύο τελευταίες. Αυτοί οι οικογενειακοί δεσμοί, εξάλλου, ιδίως για τους πανεπιστημιακούς, αποδεικνύονται και από το μάλλον κλειστό χαρακτήρα του ελληνικού πανεπιστημίου μέχρι το ριζοσπαστικό νόμο 1268 του 1982, που αποτέλεσε αναντίρροπη τη βάση για τον εκδημοκρατισμό του και για άλλους την αφετηρία για την άλωσή του από νέα μέλη με αμφισβητούμενες αξιοκρατικές διαδικασίες. Αυτό που είναι περισσότερο χαρακτηριστικό είναι ότι στην πρώτη περίοδο της ελληνικής ιστορίας ο μεγαλύτερος αριθμός των επιστημόνων προέρχεται από τα Ιόνια Νησιά, ενώ οι προερχόμενοι από τη Στερεά αυξάνουν όσο προχωρούμε στις πύο τελευταίες. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ηγεσίας είναι ότι οι δραστηριότητες της καλύπτουν και άλλες κατηγορίες ελίτ -πολιτικής, γραφειοκρατικής, πνευματικής.

Αν και οι οικογενειακοί δεσμοί, ιδίως στο καθηγητικό κατεστημένο είναι έντονοι, εν τούτοις, η σύγκριση με τα χαρακτηριστικά αντίστοιχων ελίτ των περισσότερων χωρών για τις οποίες έχουμε αξιόπιστες μελέτες, δείχνουν ότι η ελληνική πνευματική-επιστημονική ελίτ υπήρξε μια ανοικτή ελίτ για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αυτό οφείλεται αφ' ενός στον κρατικό και μόνον χαρακτήρα των ελληνικών πανεπιστημίων και στην παράλληλη απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών και αφ' ετέρου στην ενίσχυση των σπουδών από το Κράτος. Θα πρέπει εξάλλου να σημειωθεί, επίσης, ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του νεότερου ελληνικού Κράτους μεγάλο ρόλο στη δημιουργία της ελίτ αυτής έπαιξαν οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς, με τις μεγάλες δωρεές για την παιδεία και το σύστημα υποτροφιών που συντηρούσαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 1870 τα κονδύλια που διέθετε το κράτος για την εκπαίδευση ήταν πολύ χαμηλότερα από τις δωρεές για σχολεία των πλούσιων Ελλήνων της διασποράς⁴³. Μαζί μ' αυτά, χάριν μιας πολιτιστικής κληρονομιάς που καλλιέργησε το ιδανικό της παιδείας, των ειδικών οικονομικών συνθηκών αλλά και της καχεξίας των αγροτικών περιοχών, η επιδίωξη επιστημονικής γνώσης από όλα ανεξαιρέτως τα κοινωνικά στρώ-

ματα δημιούργησαν μια κινητικότητα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα μοναδική, ίσως, ακόμα και μέχρι σήμερα⁴⁴.

Για την κατανόηση του ρόλου της ελίτ αυτής θα πρέπει κανείς να λάβει και πάλι υπόψη του το ρόλο των Ελλήνων της διασποράς και μάλιστα των διανοούμενων. Οι τελευταίοι επηρεάστηκαν από τα πνευματικά ρεύματα του διαφωτισμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε είχαν μια άμεση επίδραση στους πολιτισμικούς αλλά και τους πολιτικούς θεσμούς του νεαρού ελληνικού Κράτους. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, οι φιλοσοφίες για το κοινωνικό συμβόλαιο, οι συνταγματικοί θεσμοί, αλλά και τα επαναστατικά κινήματα διαμόρφωσαν την ιδεολογία τους. Η Γαλλική Επανάσταση ήταν ο σπινθήρας που φούντωσε τις καρδιές των Ελλήνων.

Ο ευρωκεντρισμός είναι το βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας της επίσημης, τουλάχιστον, ελληνικής πνευματικής ηγεσίας. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν είναι άλλος από τον ελληνικό πολιτισμό⁴⁵. Οι Έλληνες διανοούμενοι της διασποράς στη φιλοσοφία του Διαφωτισμού ξαναβρήκαν την πολιτισμική τους κληρονομιά, η οποία είναι γνωστό ότι διαδόθηκε στη Δύση στην περίοδο της Αναγέννησης. Αυτός ο πολιτισμός είναι τόσο μοναδικός για μια χώρα με τόσο χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης και ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό τον ειδικό χαρακτήρα της ελληνικής πνευματικής ηγεσίας, εάν συγκριθεί με τις αντίστοιχες ελίτ των άλλων ευρωπαϊκών χωρών της ίδιας περιόδου. Ο πολιτισμός αυτός ωθεί σε δράση η οποία εξαπλώνεται σε όλη την Ελλάδα, αν και φυσικά υπάρχουν περιοχές με μεγαλύτερη πολιτισμική παράδοση από άλλες.

Πάντως, μιλώντας για την ελληνική πνευματική ελίτ, θα πρέπει ν' αναφερθούμε και στην πολιτισμική διάσταση η οποία διαπιστώνεται μεταξύ της επίσημης πνευματικής ηγεσίας και των βασικών εκπροσώπων των λαϊκών παραδόσεων. Πρόκειται για τη γνωστή διάκριση μεταξύ λογιολαϊσμού και δημοτικισμού⁴⁶. Η διάσταση αυτή, ή το πολιτισμικό χάσμα, διάρκεσε ολόκληρο τον προηγούμενο αιώνα και, ίσως, μέχρι τα μέσα του αιώνα μας, με αρνητικές επιπτώσεις για τη χώρα τόσο για τις λαϊκές πολιτισμικές παραδόσεις όσο και για τον τρόπο επιλογής της πνευματικής ηγεσίας. Τα μέλη της λόγιας παράδοσης είχαν άμεση πρόσβαση σε ηγετικές θέσεις και αναγνώριση του ρόλου τους, γι' αυτό και καταχωρούνται βασικά στις πηγές, ενώ οι εκπρόσωποι της λαϊκής παράδοσης είναι ελάχιστοι. Η ενοποίηση των δύο αυτών πολιτισμικών παραδόσεων επιτεύχθηκε στα μέσα του αιώνα μας με το έργο των μεγάλων εκπροσώπων του

σύγχρονου ελληνικού πνεύματος Σεφέρη, Ελύτη, οι οποίοι τιμήθηκαν και με το βραβείο Νόμπελ, αλλά και με του Καζαντζάκη, του Ρίτσου και άλλων, στο έργο των οποίων οι επιδράσεις από το παρόν εκφράστηκαν με τη σοφία του παρελθόντος.

Περιορίζομαι στην αναφορά ορισμένων μόνο βασικών χαρακτηριστικών της ελίτ αυτής: Στην πρώτη περίοδο της νεότερης ιστορίας μας τα μέλη της προέρχονται κυρίως από τα Ιόνια Νησιά, από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο και φυσικά από τις ανθούσες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Οι φαναριώτες είναι η βασική κοινωνική ομάδα, ή ακόμα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως τάξη, η οποία ανήκει στην πνευματική ηγεσία. Και η προέλευση αυτή ερμηνεύεται ασφαλώς από τις ιστορικές συνθήκες του ελληνικού χώρου της περιόδου εκείνης⁴⁷. Η μόρφωση τους είναι πολλή υψηλή. Εμφανίζουν επίσης υψηλή κοινωνική κινητικότητα, ακόμη και αριστοκρατική καταγωγή, τουλάχιστον στις τρεις πρώτες περιόδους. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ελίτ αυτής είναι ότι εμφανίζει έντονη δράση και σε άλλες κατηγορίες ελίτ, όπως γραφειοκρατική αλλά και πολιτική και αυτό ακόμη και σήμερα. Βέβαια αυτό είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό των πνευματικών ελίτ και άλλων χωρών.

Πάντως, θα πρέπει ν' αναφερθεί ότι στις μέρες μας υπάρχει έντονη κριτική για το ρόλο των διανοουμένων στη χώρα μας, ο οποίος θεωρώ ότι, αν κριθεί με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αναμφισβήτητα, στο σύγχρονο ελληνικό πνεύμα αντικατοπτρίζεται η γενική κρίση που διακατέχει την κοινωνία. Επίσης δε θα πρέπει να λησμονείται ότι οι διανοούμενοι δεν ασκούν άμεση δύναμη, αλλά έμμεση επιρροή. Και το πόση επίδραση μπορεί να έχει αυτός ο ρόλος είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων, αλλά και αξιών που επικρατούν σε μια κοινωνία.

4. Πολιτιστική ηγεσία -ελίτ

Στην κατηγορία αυτή η ελιτιστική βιβλιογραφία εντάσσει, συνήθως τους ζωγράφους, γλύπτες, μουσικοσυνθέτες και μουσικούς, γενικά, σκηνοθέτες, ηθοποιούς, τραγουδιστές, τις βασίλισσες ομορφιάς, τους αθλητές και τους εκπροσώπους άλλων επαγγελμάτων, των οποίων ο ρόλος βασικά είναι περισσότερο ψυχαγωγικός, με την πραγματική έννοια του

χής τους είναι στην πνευματική ελίτ και κυρίως στην πολιτιστική ελίτ, δηλαδή σε κατηγορίες οι οποίες δε διαθέτουν δύναμη και κύρος. Βεβαίως και άλλες μελέτες οι οποίες αναφέρονται στις ελίτ έχουν τονίσει ότι το γένος είναι ένας βασικός παράγοντας για την ανάδειξη σε ηγετική θέση. Όπως έχει χαρακτηριστικά γραφεί υπάρχει μια πλήρης «ανδροκρατία» (androcracy) στις θέσεις αυτές. Το πρόβλημα της περιθωριοποίησης των γυναικών αναμφισβήτητα είναι ένα πραγματικά σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα. Κοινωνικοί, παραδοσιακοί, θεσμικοί, οικονομικοί, και νομικοί φραγμοί κράτησαν τις γυναίκες έξω από την κοινωνική και πολιτική ζωή. Από τις αρχές της δεκαετίας του '50 και κυρίως με το Σύνταγμα του 1975 αποκαθίσταται η νομική τους ισότητα με τον άνδρα, ενώ η ουσιαστική θα χρειαστεί πολλές αλλαγές στις κοινωνικές αντιλήψεις και πολλά θετικά μέτρα για να επιτευχθεί.

Ορισμένα από τα πλέον γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής ηγεσίας είναι τα ακόλουθα:

1. Οι ελίτ, στη μεγαλύτερη πλειοψηφία τους δεν έχουν κληρονομικό χαρακτήρα, ή τουλάχιστον στο βαθμό που συναντάται στις ελίτ άλλων χωρών, ιδιαίτερα στην εποχή μας. Η οικογενειακή προέλευση πάντως, αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα κοινωνικής ανόδου και επιλογής σε θέσεις ελίτ, κυρίως όμως αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των ελίτ της ανώτατης και ανώτερης βαθμίδας. Αυτό εμφανίζεται κυρίως στην πολιτική, τη γραφειοκρατική, την επιστημονική και την πνευματική ελίτ. Και πάλι όμως δεν εμφανίζονται στην ελληνική αυστηρά δομημένες σχέσεις για την προς τα άνω κινητικότητα, όπως σε ελίτ άλλων χωρών. Η δυνατότητα ανόδου στην κοινωνική ιεραρχία είναι διάχυτη στα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί το ιδανικό της αξιοκρατικής ανόδου. Η άναρχη ζωή της κοινωνίας μας προβάλλει πιστεύω ζωηρά και στη διαμόρφωση της ηγεσίας της.

2. Υπάρχει μεγάλη ανάμειξη της μιας μορφής ελίτ σε δραστηριότητες της άλλης, ιδίως σε ορισμένες κατηγορίες. Αυτή η ευκολία μεταπήδησης από τη μια κατηγορία στην άλλη αποδεικνύει με βεβαιότητα το γεγονός ότι ενώ οι ελληνικές ηγεσίες εμφανίζουν από τις πρώτες δεκαετίες του νεότερου ελληνικού Κράτους ως προς τον τρόπο επιλογής τους τα χαρακτηριστικά των στρατηγικών ελίτ των σύγχρονων θεωριών, εν τούτοις τα χαρακτηριστικά αυτά δε συμβαδίζουν με κοινωνική, οι-

κονομική και πολιτική ανάπτυξη, οπότε και σταθεροποιείται η, σε συγκεκριμένους τομείς, δράση των ηγεσιών με την ανάγκη εξειδίκευσης, η οποία προκαλείται από την ίδια την ανάπτυξη. Η ανάμειξη αυτή σε άλλες αρμοδιότητες υποχωρεί μετά τη δεκαετία του '50 και αυτό ασφαλώς είναι δείγμα ανάπτυξης.

3. Το μεγάλο ποσοστό των προερχόμενων από την περιφέρεια, τις αγροτικές περιοχές, αποδεικνύει το μοναδικό ρόλο των αγροτικών περιοχών στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ο οποίος οφείλεται σε ιστορικούς λόγους και κυρίως στην υποδούλωση της χώρας σε διάφορους κατακτητές, η οποία δεν επέτρεψε την ανάπτυξη αστικών κέντρων και θεσμών ενιαίας διοίκησης. Η προέλευση αυτή της ελληνικής ελίτ από αγροτικές περιφέρειες είναι αυτή στην οποία στηρίζεται, σχεδόν αποκλειστικά το σύστημα των πελατειακών σχέσεων, το οποίο εξακολουθεί να υφίσταται, δεδομένου ότι ακόμη και σήμερα μεγάλοι και απρόσωποι γραφειοκρατικοί οργανισμοί δεν έχουν αναπτυχθεί.

4. Στη νεότερη Ελλάδα δεν υπήρξε κληρονομική αριστοκρατία, όπως σε πολλές άλλες χώρες, η οποία αναπτύχθηκε μέσα από τους θεσμούς της φεουδαρχίας και των μεγάλων αυτοκρατοριών. Οι επιφανείς Έλληνες κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν μπορούσαν ούτε στο ελάχιστο να συγκριθούν με την αριστοκρατία της βυζαντινής περιόδου. Οι μόνοι ευγενείς και αριστοκράτες οι οποίοι υπήρχαν ήταν στα Επτάνησα, τα οποία αρχικά ήταν κάτω από την κατοχή των Ενετών και αργότερα των Γάλλων και των Άγγλων. Στα Επτάνησα εξάλλου είχαν δημιουργηθεί και συνταγματικά πλαίσια στηριγμένα σε αριστοκρατικούς πολιτικούς θεσμούς⁵⁰. Οι φαναριώτες επίσης, τους οποίους ανέφερα και παραπάνω, στην Ελλάδα αναδείχτηκαν σε υψηλές κοινωνικές θέσεις αποκλειστικά χάριν της μόρφωσης και των ικανοτήτων τους. Και βέβαια είναι γνωστό το Ψήφισμα Β' της Εθνοσυνελεύσεως του Συντάγματος του 1844, το οποίον από αντίθεση προς τους Βαυαρούς και τους Φαναριώτες όριζε ότι: μόνον «γεννηθέντες υπό τον ελληνικόν ήλιον» μπορούσαν να καταλάβουν δημόσιες θέσεις⁵¹. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα ελληνικά Συντάγματα, αλλά ακόμα και το τελευταίο, απαγορεύουν τη χρησιμοποίηση τίτλων ευγενείας, ακόμα και επιθέτων που αναφέρονται σε ευγενή καταγωγή.

5. Οι συνταγματικές διατάξεις για την ισότητα με την χαρακτηριστική διατύπωση της αξιοκρατικής αρχής: «όλοι οι Έλληνες εις όλα τα

αξιώματα και τιμές έχουνσι το αυτό δικαίωμα. Δοτήρ δε τούτων μόνη η αξιότης εκάστου», του πρώτου ελληνικού Συντάγματος -του Συντάγματος της Επιδαύρου- οι οποίες επαναλαμβάνονται στα επόμενα, καθώς και οι διατάξεις για την απαγόρευση των τίτλων ευγενείας, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι τα ίδια τα Συντάγματα πρόβλεπαν παιδεία για όλους, κάτι μοναδικό για την Ευρώπη του περασμένου αιώνα⁵². Η ευρύτατη διάδοση της μόρφωσης τόνωσε εξαιρετικά το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας, ως μιας κοινωνίας που επιδιώκει την επιτυχία. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι υπήρχε και ισότητα ευκαιριών. Όπως αναφέρθηκε, άλλωστε, και πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι τα οικονομικά ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν άμεση δυνατότητα απόκτησης ανώτερης και ανώτατης μόρφωσης.

Η διεύρυνση των ευκαιριών για εκπαίδευση, πάντως, είχε και μια αρ-νητική πλευρά. Γιατί σε συνάρτηση με τη χαμηλή ή ανύπαρκτη εκβιομηχάνιση αύξησε την πίεση για σταδιοδρομία στο δημόσιο τομέα από τις απελπισμένες στρατιές των επιστημόνων.

6. Η απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας, καθώς επίσης και η εξισωτική πολιτισμική παράδοση οδήγησα σε μια χαλαρή (non formal) σχέση μεταξύ ηγεσίας και λαϊκών στρωμάτων, τα οποία, πάντως, είναι γνωστό πόσο ενδιαφέρονται για τα πολιτικά θέματα. Αυτός ο εξισωτισμός, άλλωστε, υπερτονίζεται από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, η οποία, πάντως, χρησιμοποιεί, ακόμα και σήμερα όπως αναφέρθηκε ήδη, στο έπακρο το λαϊκισμό. Το γεγονός, όμως, ότι οι Έλληνες υπερηφανεύονται για την εξισωτική κοινωνία τους (egalitarian society), έχει επίσης μειονεκτήματα. «Η κληρονομική ελίτ», όπως παρατηρεί η S. Keller⁵³, «καθώς και εκείνη η οποία στηρίζεται σε οικονομική δύναμη, έχει το πλεονέκτημα να παρέχει στα μέλη της μια περισσότερο αποτελεσματική για ηγετικούς ρόλους κοινωνικοποίηση, μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και περισσότερο έντονο αίσθημα κοινής υπαγωγής, το οποίο δημιουργείται τόσο από μια εξ αρχής κατάλληλη εκπαίδευση όσο και από κοινωνικό σνομπισμό και αποφυγή ανάμιξης με κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Και αν και το αίσθημα της οικογενειακής τιμής και της ανώτερης κοινωνικής τάξης έχει ως συνέπεια έναν κοινωνικό συντηρητισμό, ο οποίος περιορίζει την ικανότητά τους στην αποδοχή του νέου και της αλλαγής, συγχρόνως, όμως, εξασφαλίζει σταθερότητα. Η κοινωνία κερδίζει σε ενότητα κατεύθυνσης αυτό που χάνει σε ευελιξία. Τα προβλήματα από τη μη κληρονομική ελίτ, είτε εκλεγμένη είτε

αναδεικνυόμενη από άλλες ελίτ (coopted) είναι ακριβώς τ' αντίθετα. Επιλεγμένη από ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών ομάδων έχουν περισσότερο ανομοιογενή συμφέροντα και ικανότητες και για το λόγο αυτό ανταποκρίνονται ευκολότερα σε προκλήσεις για αλλαγή. Αυτές, όμως, οι ιδιότητες μπορεί, επίσης, ν' αποβούν σε βάρος της ανάπτυξης συνοχής και συνεργασίας, οι οποίες είναι αναγκαίες για την κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη». Και αυτή ακριβώς είναι η περίπτωση της χώρας μας.

IV. Οι ελληνικές κοινωνικές και πολιτικές ηγεσίες ως στρατηγικές ηγεσίες

Εκείνο που τονίζεται περισσότερο στις σύγχρονες ελιτιστικές θεωρίες είναι η λειτουργική αποστολή των ηγεσιών. Ο όρος «strategic élites» τον οποίο εισάγει η S. Keller, παρμένος άλλωστε από την ελληνική γλώσσα, αποδίδει με έμφαση αυτό το ρόλο. Μετά την, έστω και συνοπτική, ανάπτυξη των πορισμάτων της έρευνας, θα μπορούσε κανείς να θέσει το ερώτημα, πώς αξιολογείται ο ρόλος της ελληνικής ηγεσίας. Σ' αυτό πιστεύω ότι η απάντηση δεν είναι εύκολη και δεν είναι δυνατόν να είναι ενιαία για όλες τις μορφές της ηγεσίας του τόπου. Οι ελίτ, ως κοινωνικό φαινόμενο, παίρνουν διαφορετική μορφή, ανάλογα όχι μόνον με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, αλλά επίσης ανάλογα με τους ειδικότερους παράγοντες, όπως το μέγεθος πληθυσμού, την ισότητα ευκαιριών για την ανάπτυξη των ικανοτήτων, το βαθμό διαφοροποίησης των επαγγελμάτων, τις ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές, διεθνείς συνθήκες και τις επιδράσεις αυτών στο εσωτερικό, καθώς επίσης και από την ύπαρξη και λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Οι ικανότητές τους και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών κ.λπ. αξιών και προόδου, από τη μια αντικατοπτρίζουν και από την άλλη φέρνουν την επίδραση των ίδιων των κοινωνιών στις οποίες λειτουργούν.

Αυτή η αλληλεξάρτηση κοινωνικής πραγματικότητας και ηγετικών ομάδων, όπως προέκυψε από την έρευνα, απομυθοποιούν πολλές από τις αξιωματικές θέσεις για την ανωτερότητα των ελίτ, για τον ιστορικό ρόλο τους στη συνοχή, πρόοδο και συντήρηση των αξιών του τόπου. Όλες οι μορφές της ελληνικής ηγεσίας δέχονται άμεσο επηρεασμό από το εξωτερικό περιβάλλον τόσο στον πολιτικό όσο και στον πολιτιστικό

τομέα. Στον πολιτιστικό τομέα η επίδραση είναι μεγαλύτερη για τους εκπροσώπους της λογίας παράδοσης. Στον πολιτικό τομέα, ίσως, δε θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι η δύναμη της πολιτικής ελίτ περιορίζεται σημαντικά από τις επιδράσεις ξένων δυνάμεων και του Θρόνου⁵⁴, τις οποίες δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που όχι μόνον αποδέχεται, αλλά και προκαλεί, όπως αναφέρθηκε. Η μείωση αυτή της δύναμης της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας αντανακλά και την ελλειμματική κυριαρχία του ελληνικού Κράτους. Ο ρόλος της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας θα πρέπει να αξιολογηθεί με κριτήρια τις μεγάλες ιστορικές αποφάσεις του έθνους, όπως αυτές εμφανίζονται στα ίδια τα ελληνικά Συντάγματα ή στα μέτρα για την ανοικοδόμηση του Κράτους και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, στα οποία έγινε παραπάνω μια συνοπτική αναφορά. Κατά τη γνώμη μου, αναμφισβήτητα, θετικός ήταν ο ευρωκεντρισμός της πλειοψηφίας της ελληνικής ηγεσίας, ο οποίος, μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο κράτησε την Ελλάδα στα πλαίσια των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, ο φιλελευθερισμός όμως αυτός θα πρέπει να εξαρθεί ακόμη περισσότερο γιατί αντιστάθηκε σε ολοκληρωτικές και φασιστικές ιδεολογίες που συγκλόνισαν τον κόσμο στη διάρκεια του μεσοπολέμου⁵⁵.

Θα μπορούσε, όμως, κανείς επίσης να διερωτηθεί αν υπό τις συνθήκες του ελληνικού Κράτους και της τραγικής του μοίρας θα μπορούσε ο ρόλος της ηγεσίας του να ήταν καλύτερος ή μήπως χειρότερος; Και στο ερώτημα αυτό η απάντηση επίσης δεν είναι εύκολη. Εκείνο όμως το οποίο είναι χαρακτηριστικό για την ελληνική κοινωνία, ο εξισωτισμός της οποίας αναφέρθηκε ήδη, είναι ότι εμφανίζει έλλειψη σεβασμού προς τις ηγεσίες της. Δηλαδή, η έλλειψη νομιμοποίησης δεν περιορίζεται μόνον στην πολιτική ηγεσία. Και αυτό είναι ένα φαινόμενο που είναι σταθερό στην ιστορία του τόπου και, βέβαια, μπορεί να ερμηνευτεί από λόγους κοινωνικούς και ιστορικούς. Επίσης, θα πρέπει να τονίσουμε τη γενικότερη κρίση της σημερινής ελληνικής κοινωνίας. Κρίση η οποία εκδηλώνεται και μέσα από μια άναρχη κοινωνικοποίηση και κουλτούρα, την οποία διαπιστώνει ο καθηγητής Γ. Δ. Δασκαλάκης σ' ένα βαρυσήμαντο και επιστημονικά θεμελιωμένο άρθρο του, στο οποίο γράφει: «... τα φαινόμενα της αν-εργίας, α-παιδείας, αν-υγείας, αν-ασφάλειας -εσωτερικής-εξωτερικής- αν-ηθικότητας σπέρνουν τους σπόρους μιας εθνικής -κοινωνικής αλλά και προσωπικής αβεβαιότητας». Βλέπει «ξεσπάσματα μιας υπαρκτής «συλλογικής αγωνίας» και η «Εντροπία (entropie), δηλαδή το αίσθημα της ύπαρξης παντού αταξίας, μαρασμού ή και χάους»

είναι φαινόμενα ορατά στη σημερινή ελληνική κοινωνία. «... η Ελλάδα είναι μια χώρα τράνζιτ πολιτιστικών ιδανικών»⁵⁶.

Βέβαια, τα φαινόμενα αυτά δεν περιορίζονται μόνον στην ελληνική ηγεσία. Το «λυκόφως των αυθεντιών» είχε επιγραμματικά διατυπωθεί από τον Robert Nisbet στο πολύ γνωστό βιβλίο του με τον ίδιο αυτό τίτλο⁵⁷. Ούτε νομίζω ότι μπορούμε να ισχυριστούμε ότι επαληθεύτηκαν οι προφητείες του Ortega Y Gasset για την «έλευση του νέου βαρβάρου»⁵⁸. Ζούμε στην εποχή της γραφειοκρατικοποίησης, των κοινωνιών, ή του κόσμου⁵⁹, στον οποίο οι εξουσίες είναι αόρατες⁶⁰. Και όμως στις σύγχρονες πλουραλιστικές δημοκρατίες, στις οποίες η ειδοποιός διαφορά με τις προηγούμενες μορφές δημοκρατίας είναι ο «προσωποκεντρικός» χαρακτήρας⁶¹, ίσως, περισσότερο από άλλοτε, οι κοινωνίες έχουν ανάγκη από στρατηγικές ηγεσίες, γιατί αποτελούν μια λειτουργική ανάγκη γι' αυτές. Ελίτ αναδεικνυόμενη με κριτήρια την αξιοκρατία και την ισότητα των ευκαιριών για την κατάληψη των οποιωνδήποτε ηγετικών ρόλων στην κοινωνία δεν αντιστρατεύεται τη δημοκρατία⁶². Αντίθετα η έλλειψη εμπιστοσύνης στην ηγεσία οδηγεί σε αναχρονισμό και δημιουργεί συνθήκες για καλλιέργεια του λαϊκισμού. Η δημοκρατία δεν κινδυνεύει από την ύπαρξη ελίτ, εφόσον οι θεσμοί οι οποίοι διαχέουν τη δύναμη και τις ευκαιρίες στην κοινωνία και διευρύνουν τις δυνατότητες συμμετοχής αλλά και ελέγχου των κάθε μορφής ηγεσιών λειτουργούν αποτελεσματικά. Ο δρόμος, όμως, για μια τέτοια κοινωνία είναι πολύ μακρύς. Ο μεγάλος κίνδυνος, όπως έχει γραφεί, και συμφωνώ με τη θέση αυτή, προέρχεται από την αντίθετη κατεύθυνση: από την επικράτηση της μετριότητας, της δημαγωγίας και του λαϊκισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά τους βασικότερους μελετητές: H. D. Lasswell, *Politics. Who gets. What, When and How*, P. Smith, Νέα Υόρκη 1950 (1η έκδ. 1936), του ίδιου, *Power and Personality*, W. W. Norton and Co Inc., Νέα Υόρκη 1976 (1η έκδ. 1948), J. Burnham, *The Managerial Revolution*, Midland Book, Indiana Univ. Press, U.S.A. 5η έκδ. 1973 (1η 1941), C. W. Mills, *The Power Elites*, Oxford Univ. Press, Νέα Υόρκη έκδ. 1974 (1η έκδ. 1956), S. Keller, *Beyond the Ruling Class. Strategic Elites in Modern Society*, Random House, Νέα Υόρκη 1963 (επανεέκδοση με νέα εισαγωγή 1989), R. Presthus, *Men at the Top. A Study in Community Power*, Oxford Univ. Press, Νέα Υόρκη 1969 (1η έκδ. 1964), T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Penguin Books, U. S. A. 1971 (1η έκδ. 1964).

Μια γενική παρουσίαση των ελιτιστικών θεωριών βλ. ιδίως σε J. Scott (ed.), *The Sociology of Elites*, τ.1: *The Study of Elites*, τ. 2: *Critical Perspectives* και τ. 3: *Interlocking Directorships and Corporate Networks*, Edward Elgar Publ. Ltd., U.S.A. 1990.

2. Για τη σχέση ελιτιστικών θεωριών και φασισμού βλ. R. A. Nye, *The Anti-Democratic Sources of Elite Theory. Pareto, Mosca, Michels*. Sage Publ. Inc., Καλιφόρνια 1977, W. Struve, *Elites against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890-1933*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey 1973 και St. Antosik, *The Question of Elites. An Essay on the Cultural Elitism of Nietzsche, George and Hesse*, Peter Lang Press Ltd., Βέρνη, κ.α. 1978.

3. Ενδεικτικά από το πλήθος των νεότερων μελετών: K. Prewitt, A. Stone, *The Ruling Elites. Elite Theory, Power and American Democracy*, Harper and Row Publ., Νέα Υόρκη 1973, Th. R. Dye, L. H. Zeigler, *The Irony of Democracy. An Uncommon Introduction to American Politics*, Duxbury Press, North Scituate, Mass, 4η έκδ. 1981 (1η έκδ. 1978), Ph. Stanworth, A. Gidens (eds),

Elites and Power in British Society, Cambridge Univ. Press, Μεγάλη Βρετανία 1974, L. Stone, J. C. Fawtier Stone, *An Open Elite? England 1540-1880*, Oxford Univ. Press, Νέα Υόρκη 1984, G. Endruweit, *Elite und Entwicklung. Theorie und Empirie zum Einfluss von Eliten auf Entwicklungsprozesse*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1986, D. Voigt (ed.), *Elite in Wissenschaft und Politik. Empirische Untersuchungen und Theoretische Ansätze*, Dunker und Humboldt, Βερολίνο 1986, E. N. Suleiman, *Elites in French Society. The Politics of Survival*, Princeton Univ. Press, Princeton N. Jersey 1978, P. Bourdieu, *La Noblesse d' Etat. Grandes Ecoles et Esprit de Corps*, Les Editions de Minuit, Παρίσι 1989, J. Higley, D. Deacon and D. Smart (κ.ά.), *Elites in Australia*, Routledge @ Kegan Paul, Λονδίνο 1979, H. D. Clarke - M. M. Czudnowski (eds), *Political Elites in Anglo-American Democracies. Changes in Stable Regimes*, Northern Illinois Univ. Press, Illinois 1987, R. H. Linden - B. A. Rockan (eds), *Elite Studies and Communist Politics. Essays in Memory of Carl Beck*, Univ. of Pittsburg Press, U.S.A. 1984, R. Taras (ed.), *Leadership Change in Communist States*, Unwin Hyman, Boston κ.α. 1989, Fr. Lannon - P. Preston (eds), *Elites and Power in Twentieth Century Spain. (Essays in Honour of Sir Ragmond Carr)*, Clarendon Press, Oxford 1990, J. S. Eldersveld, *Political Elites in Modern Societies. Empirical Research and Democratic Theory*, The Univ. of Michigan Press, U.S.A. 1989.

Για τις ελληνικές ελίτ βλ.: Κλ. Κουτσούκη, *Η Πολιτική Ηγεσία. Θεωρία, συγκριτική έρευνα του πολιτικού προσωπικού και ανάλυση ηγετών*, Α. Αναστασίου, Αθήνα 1990, του ιδίου, *Political Leadership in Modern Greece*. Αθήνα 1982, (ιδ.δι.ατ.), R. Seager, «Elitism and Democracy in Classical Athens» σε Fr. Cople Jaher (ed), *The rich, the well born and the powerful. Elites and upper classes in history*, Univ. of Illinois Press, U.S.A. 1973, σ. 7-26, E. De Vries - Van Der Velden, *L' Elite Byzantine devant l' Avance Turque à l' Epoque de la Guerre Civile de 1341 a 1354*, μτφ. από τα ολλανδικά, J. C. Gieben. Άμστερνταμ 1989, Γ. Λάμψα, *Η ελληνική νομενκλατούρα*, Ροές, Αθήνα 1985. Αν και χωρίς θεωρητικά πλαίσια των ελιτιστικών θεωριών το βιβλίο του J. Meynaud (με τη συνεργασία Π. Μερλοπούλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφ. από τα γαλλικά, Μπάυρον, Αθήνα 2η έκδ. 1974, αποτελεί μια από τις βασικότερες πηγές για τη διερεύνηση των πολιτικών δυνάμεων γενικά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. βλ. επίσης και K. R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford Univ. Press, Stanford California 1969.

4. Βλ. σε S. Keller, *ο.π.*, σ. 91 επ.

5. Εξαιρετικά ενδιαφέρον πάνω στις σύγχρονες τάσεις προσέγγισης κοινο-

νιολογίας και ιστορίας είναι το βιβλίο της καθηγήτριας Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και Ιδιαιτερότητες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989.

6. Πλήρης ανάλυση του θέματος, με εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές θα γίνει σε ειδικό κεφάλαιο υπό έκδοση μελέτης μου για τις ελιτιστικές θεωρίες.

7. Οι δισκέτες του Η/Υ έχουν κατατεθεί στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών, υπό μορφή «data bank» και βρίσκονται στη διάθεση και άλλων μελετητών. Μιά σχετική ανακοίνωσή μου για την έρευνα βλ. «Ερευνα για τις ελληνικές μορφές ηγεσίας», π. *Διαβάζω*, τχ. 276, 11.12.1991, σ. 97-100.

8. Για τον ξεχωριστό ρόλο των ηγετών στη σχέση επιβολής-υποταγής και γενικότερα στη λήψη των μεγάλων αποφάσεων βλ. Η. Θερόμος, *Ο Ηγέτης. Μελέτη στο φαινόμενο της Ηγεσίας*, Αθήνα 1977. Βλ. επίσης ειδικό αφιέρωμα στο θέμα της ηγεσίας με ενδιαφέρουσες μελέτες στο π. *Διαβάζω*, ο.π. και Γ. Δ. Δασκαλάκη, *Πολιτικά κόμματα και δημοκρατία. Προσπάθεια επιστημονικής αναλύσεως του ελληνικού προβλήματος*, Αθήνα 1958, κεφ. 6, «Δημοκρατικός Μεσσιανισμός», σ. 54 επ. και του ιδίου, *Μαθήματα Συγκριτικού Δημοσίου Δικαίου*, Αθήνα 1973, σ. 89 επ.

9. Γ. Δ. Δασκαλάκη, *Το Ελληνικόν Πρόβλημα*, Ν. Α. Σάκκουλας, Αθήνα 1954, σ.13 και 17.

10. Ν. Mouzelis, *Modern Greece. Faces of Underdevelopment*, 2η έκδ. 1979 (1η έκδ. 1978), σ. 7 επ. και 14 επ. Μια περισσότερο κριτική αξιολόγηση των αστικών και μη χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας βλ. σε Β. Φύλια, *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Β. Μακρυνώνιτης και Σία Ο.Ε., Αθήνα 1974.

11. Για το θέμα αυτό βλ. και Α.-Ι. Δ. Μεταξά, «Ηλικία και συχνότητα εκλογής στις βουλές 1964, 1974 και 1977. Τάσεις και μεταβολές στις αριθμητικές κατανομές», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. Ιουλίου 1980, σ. 61-70.

12. Βλ. σχετικά Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, 1935-1975* (διδ.διατ.), Αθήνα 1981 και Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (διδ.διατ), Μτφ. από τα γαλλικά Β. Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

13. Για τη σχέση εκλογικού συστήματος και εκλογικού αποτελέσματος βλ. αντί άλλων Α. Μ. Παντελή (με συνεργασία Μ. Σ. Τριανταφύλλου), *Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1988 και Η. Νικολακόπουλου, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα. 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Ερευνών, Αθήνα 1985. Για τις πολιτικές επιπτώσεις των εκλογικών συστημάτων γενικότερα βλ. V.

Bogdanor - D. Butler (eds), *Democracy and Elections. Electoral Systems and their Political Consequences*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, Mass κ.α. 1983.

14. Βλ. G. Hermet, «State-Controlled Elections: A Framework», σε G. Hermet - A. Rouquie (eds), *Elections without Choice*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1987, σ. 1-18, σ.11.

15. Βλ. K. R. Legg, *ο.π.*, σ. 304. Για τη σημασία των νομικών σπονδών στην Ελλάδα βλ. αντί άλλων Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπονδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1987.

16. Για το διχασμό της περιόδου 1915-17 βλ. Γ. Δ. Δασκαλάκη, «Το Κράτος της Θεσσαλονίκης». Ανάτυπο από την *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 6 (1985).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο G Sartori, στο πολύ γνωστό βιβλίο του *Parties and Party Systems. A framework for Analysis*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1979 (1η 1976), δεν περιλαμβάνει την Ελλάδα ούτε καν στα “πολυμερή πολιτικά συστήματα”, γιατί με τις δικτατορίες δε διαβλέπει βέβαιο μέλλον για τη δημοκρατία, (βλ. σ. 320, υποσ. 12). Για το θέμα της σύγκρουσης, βλ. επίσης ΚΙ. Koutsoukis - E. A. Ziegenhagen, *Political Conflict in Southern Europe. Regulation, Regression and Morphogenesis. Research supported by the Foundation for Medi-terranian Studies*, Αθήνα 1990.

17. Από το 1915 που διατυπώθηκε ο περίφημος πλέον «σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας» και μέχρι σήμερα όλες οι σχετικές μελέτες τον επαληθεύουν. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Δ. Ο. Τσάτσου, *Η ενδοκομματική αντιπολίτευση ως πρόβλημα του Συνταγματικού Δικαίου*. Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου, Α.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1983, Π. Φουντεδάκη, *Ενδοκομματική Δημοκρατία και Σύνταγμα. Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του άρθρου 29 του Συντάγματος 1975/86*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1987.

18. Βλ. Ι. Κ. Πρετεντέρη, «Η κυβερνητική στρούγκα, ο λύκος και τα πρόβατα», Εφ. *Το Βήμα* 27.9.1992.

19. Βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Πολιτικά κόμματα και τρόποι επιλογής της πολιτικής ηγεσίας» και το δίλημμα σταυρός ή λίστα, στο π. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ.16.3.1989, σ. 33-37.

20. Για τη «δομική αντιπολίτευση», όπως μεταφράζεται στα ελληνικά ο όρος «structural opposition», βλ. R. Dahl, «Patterns of opposition», σε R. Dahl (ed.), *Political Oppositions in Western Democracies*, Yale Univ. Press, New Haven 1966, σ. 332-47 και του ίδιου, *Polyarchy. Participation and Opposition*.

Yale Univ. Press, New Haven 1971, όπου και διαπιστώνεται η απαισιόδοξη άποψη της αδυναμίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά της «πολυαρχίας», δηλαδή, διευρυμένη συμμετοχή και δυνατότητες ελέγχου της εξουσίας από το λαό. Βλ. σ. 123 και ορισμό πολυαρχίας σ. 8. Βλ. επίσης Κ. Σημίτη, *Η Δομική Αντιπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.

21. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσου, «Η πολιτική αξιοπιστία ως αρχή του Συντάγματος», ανάρτυπο από π. *ΑΝΤΙ*, τχ. 346, 8.5.1987 και Α. Ι. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση*, Μτφ. από τα γαλλικά, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, Παρ. ΙΙ. Το πρόβλημα της νομιμοποίησης, σ.13 επ. Για τη σημασία της νομιμοποίησης και την κρίση στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες βλ. επίσης Γ. Πάσχου, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1979.

22. Βλ. σε Γ. Δ. Δασκαλάκη, «α. Λαϊκισμός ή οργανωμένη ανευθυνότητα; β. Λαϊκισμός: Ένα επιστημονικό φαινόμενο; γ. Θεωρητική προσέγγιση του λαϊκισμού. δ. Συμπεράσματα: Κατάρα ο λαϊκισμός», στην εφ. *Μεσημβρινή* 15-18.5.1991, όπου και βιβλιογραφικές κριτικές. Χαρακτηριστικά για τις εκλογές του 1989 βλ. του ιδίου «Ο πολιτικός λόγος και τα πολιτικά συνθήματα που κυριάρχησαν στις εκλογές», στο π. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* τχ. 22.6.1989, σ. 18-19 και στο τχ. της 3.5.1990, «Ο πολιτικός λόγος στις τελευταίες εκλογές», σ. 47, όπου καταγγέλλει ότι ο πολιτικός λόγος των τελευταίων εκλογών «προσβάλλει την αξία του ανθρώπου».

23. Βλ. ενδεικτικά Μ. Δημητρίου, «Από τον εργατοπατερισμό στον πατερναλιστικό συνδικαλισμό. Συνδικαλιστικός δεινόσαυρος», στην εφ. *Το Βήμα* (φάκελος), 15.11.1987, Κ. Σημίτη, «Η ελληνική κοινωνία δέσμια των συντεχνιών», στην ίδια εφ. της 6.3.1988 και Α. Χ. Παπανδρόπουλου, «Από την πάλη των τάξεων στην κυριαρχία των συντεχνιών», στο π. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 7.4. 1988.

24. Βλ. σαφή διατύπωση του άρθρου 45 του Συντάγματος 1975/86.

25. Βλ. σε Δ. Θ. Τσάτσου, *Σύνταγμα και πολιτική πραγματικότητα. Κείμενα για τη διαλεκτική σχέση δικαίου και πολιτικής*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1980, παρ. 21: Στρατός, Παιδεία και Δημοκρατία, σ.102-104.

26. Βλ. χαρακτηριστικά άρθρα 128-132 του Συντάγματος 1968/73.

27. Βλ. Α. Μάνεση, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα». Ανατύπωση μελέτης του 1980 σε συλλογή έργων του «*Συνταγματική Θεωρία και πράξη*», Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 543-580, σ. 551 επ.

28. Για το συνωμοτικό πνεύμα στην ηγεσία του στρατού βλ. τη δράση του

«Στρατιωτικού Συνδέσμου» στην Επανάσταση στο Γουδί, σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ, σ. 258 επ. Βλ. επίσης Γ. Καράγεωργα, *Από τον ΙΔΕΑ στη χούντα*, Αθήνα 1977, Δ. Χονδροκούκη, *Πραξικοπήματα και επαναστάσεις από τον Όθωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1976 και Θ. Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. 1916-1936*, ελλην. μτφ., Αθήνα 1977.

29. Βλ. Ν. Α. Stavrou, *Allied Politics and the Military Interventions. The Political Role of the Greek Military*, Αθήνα 1976.

30. Βλ. S. Finer, *The Man on Horseback. The Role of the Military in Politics*, 2η επηυξ. έκδ. Middlessec England 1976 και D. E. Albright, «A Comparative Conceptualization of Civil-Military Relations», στο π. *World Politics* τχ. 32, 1980, σ. 533 επ. και E. K. Zimmermann, *Krisen, Staatsstreich und Revolutionen. Theorien, Daten und neuere Forschungsansätze*, Opladen 1981, με εκτενή βιβλιογραφία σ. 351 επ.

31. Μιά πληρέστερη παρουσίαση του θέματος αυτού βλ. σε μελέτη μου με τίτλο «Η γραφειοκρατία ως στρατηγική elite και η ελληνική πραγματικότητα», στο π. *Διοικητική Εγκυκλοπαίδεια (Διοικητική Μεταρρύθμιση)*, τχ. 51-52, Ιούλιος- Δεκ. 1992, σ. 9-32.

32. Για το θέμα αυτό βλ. αναφορές στην εμπειριστατωμένη μελέτη της καθηγήτριας Δ. Κοντόγιωργα - Θεοχαροπούλου, «Η έννοια της διοικητικής ιεραρχίας σε κρίση», στα *Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Βεγλερόη*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1988, τ. Α, σ. 403-466.

33. Βλ. Γ. Δ. Δασκαλάκη, *Το ελληνικόν πρόβλημα*, ο.π., σ. 33.

34. Το ποσοστό συμμετοχής της στην πρώτη περίοδο είναι 20.3 %, με μικρές αυξομειώσεις μέχρι το 1974. Σήμερα φθάνει το 13.2 %, ποσοστό σημαντικό αν συγκριθεί με την ανάπτυξη όλων των περιοχών της χώρας και με τον πληθυσμό τους.

35. Βλ. σε Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα. (1830-1922)*. (Μτφ. από τα γαλλικά Ι. Πετροπούλου, Κ. Τσουκαλά), Θεμέλιο, Αθήνα 1977, κεφ. 3ο. Η ανάπτυξη του Ελληνισμού της διασποράς, σ. 267 επ. και σε Ν. Ρ. Mouzelis, ο.π., σ. 20-21 και 54-55. Για τη σύνδεση ελίτ και οικονομικής ανάπτυξης βλ. Scott Cummings (ed.), *Business Elites and Urban Development. Case Studies and Critical Perspectives*, State of Univ of New York Press, Albany U.S.A. 1988.

36. Το 82 % στην πρώτη ιστορική περίοδο προέρχεται από αγροτικές περιφέρειες, κάτι που σταδιακά φθίνει. Στην ίδια περίοδο το 35.1 % προέρχεται από τα νησιά του Αιγαίου, ενώ το 90 % δε δηλώνει γραμματικές γνώσεις, κάτι που περιορίζεται στο 39 % στην τελευταία.

37. Από τα πλέον σημαντικά βιβλία για την τεράστια σημασία της τεχνολογίας βλ. J. Ellul, *The Technological Society*, μετάφραση - εισαγωγή J. Wilkinson), Vintage Books, Νέα Υόρκη 1964, (γαλλική έκδοση 1954). Βλ. επίσης Zb. Briezinski, *Between two Ages. America's Role in the Technotronic Era*, The Viking Press, U.S.A. 1970. Από τις πλέον πρόσφατες μελέτες για την επιστημονική ελίτ βλ. Dieter Voigt (ed). ο. π.

38. Στην 1η περίοδο κατά 11.7% ανήκει και στην πολιτική ελίτ και κατά 45 % στη στρατιωτική, στη 2η περίοδο κατά 12% στην πρώτη και 17.40% στη δεύτερη, ενώ στην 6η περίοδο, 4.3% στην πρώτη και 4.3% στη δεύτερη κατηγορία ελίτ.

39. Για το ρόλο των διανοομένων βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Λογοτέχνες - Καλλιτέχνες σαν στρατηγικές ελίτ», στο π. Ευθύνη, τ. 65, 1977, σ. 294-306. Το τεύχος αυτό περιέχει και πολλές άλλες μελέτες, ως ειδικά αφιερωμένο στο θέμα «Οι διανοούμενοι σήμερα». Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. επίσης Α. Καζανόβα-Κλ.Πρεβό-Ζ.Μετζέ, *Διανοούμενοι και Ταξικοί αγώνες*, μτφ. από τα γαλλικά, εκδ. Ορίζοντες, Αθήνα 1972 και R.A.Camp, *Intellectuals and the State in Twentieth-Century, Mexico*, Univ. of Texas Press, Austin U.S.A. 1985.

40. Μια σημαντική συμβολή για τη μελέτη των πανεπιστημιακών δα-σκάλων και του εκπαιδευτικού συστήματος στη Γαλλία, αποτελεί το γνωστό βιβλίο του P.Bourdieu, *Homo Academicus*, μετάφραση P.Collier και πρόλογο του ίδιου συγγραφέα για την αγγλική έκδοση, Polity Press, Oxford U.K. 1988, (γαλλ. εκδ. 1984).

41. Είναι χαρακτηριστική της σταδιακής ανάπτυξης του ελληνικού Κράτους η αύξηση της επιστημονικής ελίτ μεταξύ των ηγεσιών της χώρας. 1.8% στην πρώτη περίοδο, 26.3% στην τελευταία. Η κάθετη κινητικότητα την οποία έχουν, φτάνει το 47% στην πρώτη περίοδο, το οποίο σταθερά μειώνεται και σήμερα φτάνει μόλις το 14.6%, κι αυτό σε συνάρτηση με τα ποσοστά των επιστημόνων που δε διαφαίνεται η οικογενειακή τους προέλευση, (44.7% στην πρώτη περίοδο, 81.1% στην τελευταία) είναι απόδειξη του ανοίγματος των ευκαιριών επιστημονικής ανόδου σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Για το θέμα των επιδράσεων των κοινωνικών ανισοτήτων και τις επιπτώσεις τους στη μόρφωση βλ. Μ.Χρυσάκη, «Ανισότητες πρόσβασης στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Η επίδραση των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων», Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, *Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις*, Αθήνα 1991, σ.177-192.

42. Βλ. αντί άλλων P.Bourdieu, ο.π., για το ρόλο των «μεγάλων σχολείων» στη Γαλλία.

43. Βλ. σε Κ. Τσουκαλά, *ο.π.*, Μέρος 2ο, κεφ. 1ο, παρ. IV 5, σ. 483-495: Η χρηματοδότηση των σχολικών μηχανισμών στην Ελλάδα, επ. και Ν. Μουζελis *ο.π.*, σ. 55.

44. Βλ. για το θέμα αυτό αντί άλλων Κ. Τσουκαλά, *ο.π.*, παρ. I, σ. 391: Η εξέλιξη της πρόσβασης στα σχολεία της σύγχρονης Ελλάδας, σ. 392 επ. όπου και στατιστικοί πίνακες που αφορούν την Ελλάδα, αλλά και συγκριτικοί πίνακες μεταξύ Ελλάδας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 1870-1920.

45. Βλ. Γ.Βελούδη, «Η πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας προς την Ευρώπη (13ος - 20ος αι.)», στο π. *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 57, 1991, σ. 57-63.

46. Βλ. σχετικά Γ.Δ. Δασκαλάκη, *Ιδέες για την πολιτική κατανόηση της εποχής μας*, Επανεκδοση Α.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1988 (1η έκδ. 1945), σ. 150 επ., Ν. Πανταζόπουλου, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1965 και Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Δίκαιον και Κοινωνική συνείδησις*, Αθήνα 1972 και Γ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογισματισμός*, δ' έκδ., Αθήνα 1974. Η διάσταση μεταξύ λαϊκού πολιτισμού και πολιτισμού των ελίτ αποτελεί ένα από τα κύρια θέματα στις σχέσεις ελίτ-μάζας.

47. Βλ. σε Κ. Τσουκαλά, *ο.π.*, για τους Έλληνες της διασποράς, καθώς και το βασικό βιβλίο του Ι.Α. Παπαδριανού, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες* (18ος -20ος αι.), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

48. Στην πρώτη περίοδο το 29.8% και το 17% προέρχονται από τα Επτάνησα και τη Μ.Ασία αντίστοιχα, ποσοστά που σταδιακά μειώνονται στις επόμενες περιόδους. Επίσης στην ίδια περίοδο το 42.8% από τα αστικά κέντρα, και το ποσοστό αυτό σήμερα φθάνει το 64.9%. Τα ποσοστά αυτά είναι μεγάλα συγκριτικά με τα στοιχεία των άλλων μορφών ελίτ.

49. Για το θέμα αυτό βλ. δημοσιευμένη σχετική ανακοίνωσή μου «Ανισότητες και αμφισβητήσεις στην πρόσβαση των Ελληνίδων σε ηγετικές θέσεις» στο π. *Ο αγώνας της γυναίκας*, τχ. 46, Ιαν.-μαρτ. 1991, σ. 13-19, ».

50. Βλ. σχετικά Γ.Δ. Δασκαλάκη, «Το συνταγματικόν καθεστώς των Ιονίων Νήσων», *Νέα Εστία*, τχ. 899, Δεκ. 1964, Αθήνα 1964.

51. Όπως γράφει ο καθηγητής Γ. Δ. Δασκαλάκης: «Ευτυχώς το Ψήφισμα τούτο, όπερ ηπειλεί να επαγάγει διαίρεσιν του ελληνισμού δεν παρέμεινεν επί μακρόν εν ισχύει». Βλ. *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935*, έκδ. 3η, αναθεωρημένη, Αθήναι 1952, σ. 59.

52. Βλ. Κ. Στεριάδου, *Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων για θέματα ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως σήμερα* (διδ. διπτ.), Αθήνα 1992, σ. 46 επ.

53. Βλ. S.Keller, *ο.π.* σ.192.

54. Για το ρόλο του ελληνικού θρόνου βλ. σε Ν. Καλτσόγυι-Τουρναβίτη, *Προβλημатική της σύγχρονης ελληνικής Συνταγματικής ιστορίας.*, ο.π., κεφ. 7α, παρ. IV. Ο θρόνος, σ. 330 επ. και κεφ. 8ο, παρ. V. Ο ξένος παρώνομος, σ. 374 επ.

55. Βλ. για το θέμα αυτό R. C. Baum, *The Holocaust and the German Elite. Genocide and National Suicide in Germany 1871-1945*, Rowman and Littlefield, Totowa N.Jersey 1981 και A. L. Cardoza, *Agrarian Elites and Italian Fascism. The Province of Bologna. 1901-1926*, Princeton Univ. Press, Princeton 1982, στο οποίο αποδεικνύει ότι ο φασισμός στην Ιταλία δεν επιβλήθηκε από τον αγροτικό χώρο αλλά από την ελίτ των πόλεων.

56. Γ. Δ. Δασκαλάκη, Η πολιτιστική μας κουλτούρα. Αμφισβήτηση και διαμαρτυρία χωρίς ασφάλεια και προσυνατολισμό, στο π. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25.5.1988, σ 26-32.

57. R. Nisbet, *Twilight of authority*, Oxford Univ. Press, Νέα Υόρκη 1975.

58. Βλ. O.Y Gasset, *The Revolt of the Masses*, μτφ. από τα ισπανικά, Unwin Books, London 1969 (1η ισπ.1930), σ. 74 και 82 επ.

59. Για γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου και τα προβλήματα που απορρέουν απ'αυτήν βλ. σε R. Presthus, *The Organizational Society*, αναθ. εκδ., St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1978, W. G. Scott - D. K. Hart, *Organizational America*, Houston Miffin Co, Boston 1980 και H. Jacoby, *The bureaucratization of the World*, Univ. Of California Press, Berkeley Los Angeles 1973.

60. Βλ. H Schaar, «Legitimacy in the Modern State», σε W.Connolly (ed.), *Legitimacy and the State*, New York Univ.Press, Νέα Υόρκη 1984, σ.104-133.

61. Βλ. Γ. Κ. Βλάχου, *Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, κεφ. 2ο: Η προσωποκρατία θεμέλιο ενότητας του νέου συστήματος των δικαιωμάτων του ανθρώπου, (σ. 186 επ).

62. Από τις πρώτες προσπάθειες να αποδειχθεί ότι οι ελίτ δεν αντιστρατεύονται τη δημοκρατία είναι αυτή του P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism. A Critique*, University of London Press Ltd., Μεγάλη Βρετανία 3η έκδ. 1972 (1η 1969). Αλλά και σε θεωρήσεις για τη σύγχρονη δημοκρατία υποστηρίζεται η ίδια άποψη. Βλ. ενδεικτικά: J. A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, (μτφ. από τα αγγλικά), ΚΕΠΕ, Αθήνα 1972, σ. 358. H. B. Mayo, *An Introduction to Democratic Theory*, Oxford Univ Press, Νέα Υόρκη 1960, σ. 70-1, M. Parenti, *Democracy for the few*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη,

4η έκδ. 1983, J.F.Zimmerman, *Participatory Democracy. Populism revisited*, Praeger, Νέα Υόρκη 1986, G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited. Part one: The Contemporary Debate και Part two: The Classical Issues*, Chatman House Publ. Inc., Chaham, New Jersey 1987, R. A. Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale Univ. Press, New Haven 1989.